

"בנין שלמה לחכמת בצלאל" לר' שלמה עדני והגהות ר' בצלאל אשכנזי לסדר קדשים

מבוא

על פעולתו הספרותית הנרחבת של רבינו בצלאל אשכנזי יודעים אנו הן מספריו הנדפסים והן ממקורות אחרים המלמדים על חיבוריו שבכ"י¹. ידוע ביותר הוא חיבורו "שיטה מקובצת" על התלמוד, אך בעוד אשר ייחוסה של השטמ"ק למספר מסכתות אינו מסופק כלל, הרי ביחס למסכתות אחרות התעוררו ספקות.² עניינו כאן הוא בביור שאלת ייחוסו של חיבור "שיטה מקובצת" על סדר קדשים לר' בצלאל אשכנזי. לציבור הלומדים והחוקרים ידועה השטמ"ק לקדשים בעיקר מתוך הגמרות, הנדפסות — מאז ש"ס וילנא (ר' להלן) — עם שטמ"ק על כל סדר קדשים. אבל נוסף לכך מצויים כ"י אחדים, המיוחסים לר"ב אשכנזי והנחשבים להגהותיו על סדר קדשים, ולפעמים במפורש ל"שיטה מקובצת" שלו על סדר קדשים. נוסחם של אלה שונה זה מזה, והעלתה השערה שהמדובר במהדורות שונות.³ והענין דורש בירור.

1 ראה שה"ג לחיד"א בערכו; ש. ליברמן, על שני כתבי יד, קרית ספר י"ג, תרצ"ו/ז, עמ' 105, ולאחרונה: א. דוד בערך על ר' בצלאל אשכנזי, אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), III עמ' 724. ראוי להעיר כאן על קיומו של חיבור נוסף, שלא נזכר בין יתר חיבוריו המובאים בספרות המחקר והביבליוגרפיה. זהו ספר המאמרים והדרשות הנמצא בכ"י אוקספורד בודלי 1015, ובדקתיו עפ"י תצלומי כתב היד העבריים שליד בית הספרים הלאומי בירושלים (מספרו: ס' 22501). בראש כה"י כתוב: "דרושים ומאמרים להחכם השלם הרב כמוהר"ר בצלאל אשכנזי נר"ו...". והוא, איפוא, מזמנו של ר"ב אשכנזי. כה"י מונה 207 דפים, אבל הוא קטוע בסופו ואין לדעת כמה חסר. ייחוסו מתאשר, ללא ספק, מתוך כך שמזכיר מספר פעמים את רבו, ר' ישראל די קוריאל, כגון: "ושמעתי ממרנא ורבנא מוהר"ר ישראל די קוריאל זל"ה... והייתי קטן כששמעתי ממנו ז"ל ואיני זכור...". גם בחיבור זה הוא מרבה להעיר על טעויות ושיבושים שנפלו בדפוסים, ומציין לנוסחאות אחרות שבכ"י. חשיבותו של כה"י גם בדברי חכמים הנזכרים בו, כגון: "החכם השלם כה"ר אהרן מטראני ז"ל" (142, ב); "מהר"ר יצחק ן לב" (155, ב); מהר"י גאקון (172, ב); "חכם זקן שמו הר' יוסף חדידא ז"ל" (202, א). יש גם שנוצר תאריך הדרשה, כגון: "זה דרשתי בראש השנה שנת השמג בס"ד" (42, א, וראה 81, ב). ראוי כ"י זה למחקר ולהו"ל. בהגדה של פסח, עם פירוש "נאות דשא", שנדפסה בניו יורק תש"י, נדפסו בסופה "פרפראות לרבנו בעל שיטה מקובצת זי"ע השייכים להגדה של פסח מלוקט מקצירת הלשון מתוך דרשותיו אשר בכתב יד", ומסתבר שהכוונה לכה"י האמור (וראה דברי המו"ל שם בקשר לכך).

2 ראה סיכום הספיקות אצל א. דוד הג"ל בהע' 1.

3 ראה שיטה מקובצת למסכת תמורה, מהדורת י. ד. אילן, בני ברק תשל"ה, בהקדמה, עמ' 8, ובשיטה מקובצת למסכת בכורות, מהדורה הג"ל, בהקדמה עמ' ו. ור' הע' 94* להלן.

דפוס וילנא וכ"י ירושלים

אחד החידושים החשובים בש"ס וילנא (תר"מ—תרמ"ו) היה "שיטה מקובצת" לסדר קדשים שנדפסה שם לראשונה מתוך כ"י שנמצא בירושלים. ב"אחרית דבר" שפרסמו המדפיסים בסוף הכרך האחרון של התלמוד, מהדורה הג"ל, בא תיאור של כל התוספות שנתחדשו בו, וביחס לחיבור דנן הם כותבים ששטמ"ק שהדפיסו "נעתק מעצם כ"ק⁴ מגליון הש"ס שלו על ידי הרה"ג מוהר"ר אברהם ב"ר צבי הירש אייזענשטיין... שעמל ויגע בהעתקתו כעשרים שנה. וקנינו ההעתקה מידו...".

ואכן, בספרות ההלכה נזכר תלמודו של ר"ב אשכנזי כמה וכמה פעמים, כאשר נעשה בו שימוש לצורך ציטוט מהגהות וליקוטים שגורשו בו. אחדים מן המקורות הללו צוינו ע"י מדפיסי ש"ס וילנא ב"אחרית דבר" הג"ל⁵. כן הביאו המדפיסים מדברי רנ"ג רבינוביץ⁶: "גם היה בידי השטה מקובצת להג"מ בצלאל אשכנזי כ"י שאלתיו מאת ידידי המדפיסים בני ראם בוויילנא והוא הגיה את כל סדר קדשים דפוס ווינצ'א... ע"פ כתבי יד שהיו בידו...". עוד הביאו המדפיסים מדברי רבני ירושלים באותה עת—הר"ר אברהם אשכנזי ור' מאיר אויערבאך, שלא הטילו בהסכמתם כל ספק בשיוכו של כה"י האמור לר"ב אשכנזי, וראו בו חלק מחיבורו המפורסם—"שיטה מקובצת" על התלמוד.

בבית הספרים הלאומי בירושלים (להלן: כ"י ירושלים) מצויים חמשה כרכים של תלמוד דפוס ונציא רפ"ב—רפ"ח מסדר קדשים, שעל גבי גליונותיהם רשומים בכ"י הרבה הגהות וליקוטים מחידושי הראשונים⁷. קיים דמיון רב, ועל פי רוב גם זהות מוחלטת, בין ההגהות והליקוטים הרשומים בכ"י זה לבין מה שנדפס בש"ס וילנא, ויש מי שהגיע למסקנה ש"כפי הנראה בברור הוא המקור לנדפס בש"ס"⁸.

4 של רב"א.

5 שם צויין לשו"ת בתי כהונה, שאלוניקי תקי"ד, חלק ב, סי' כא, דף לח, ע"ד, וכן לדברי הרב חיד"א. וראה גם מש"כ ר' דוד קונפורטי בספרו קורא הדורות, מהדורת קאסעל, ברלין תרנ"ו, עמ' מ"א: "גם בהיות בירושלים תוב"ב בא לידי תלמוד שלו מדפוס ויניציאה והיה כלו מוגה מכתובת ידו ובפרטות בס' קדשים וטהרות וכל הגליון מלא פה לפה מכתובת ידו...". בקשר לכך ראוי להפנות לדברי ר' שלמה עדני בפירושו למשנת נגעים ח', ו', בהגהה: "ולא מצאתי מוגה בפ' משנה זו ע"י הרב בצלאל אשכנזי ז"ל כי לא הגיה ז"ל רק מסכת כלים וקצת פרקים ממסכת אהלות", היינו חלק קטן בלבד של תלמוד סדר טהרות הוגה ע"י ר"ב אשכנזי, כפי עדות תלמידו ר' שלמה עדני. יש לפקפק, איפוא, אם תלמוד סדר טהרות אותו ראה קונפורטי היה של ר"ב אשכנזי. על טופס מוגה של סדר טהרות, דפוס ויניציאה, והתייחסותו לר"ב אשכנזי, ראה להלן, עמ' 88. עוד אעיר שמסכת נדה נזכרה ע"י ר' אברהם הלוי, בקונטרס שבסוף שו"ת דרכי נועם לר' מרדכי הלוי, ויניציאה תנ"ח: "דברי ה"ר אלחנן בכתובת יד בתלמוד הרב בצלאל אשכ" ז"ל שכתב על הך דיוצא דופן וז"ל... מסכת בכורות, מיוחסת לר"ב אשכנזי, מזכיר ר"א הלוי באותו קונטרס (דף ח, 3): "וכן מצאתי כתוב בכתובת יד בגליון גמ' דבכורות אומרים שהוא מהרב בצלאל...".

6 דקדוקי סופרים לזבחים, מינכן, תרמ"ד, עמ' 7.

7 ר' י. יואל, רשימת כתבי היד העבריים הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ירושלים, תרצ"ד, עמ' 10, מס' 95—99.

8 ראה דברי י. ד. אילן הג"ל בהע' 3, עמ' 8 ו-10. ויש להעיר: ב"אחרית דבר" כותבים

המדפיסים: ”ולמסכת מנחות לא נמצא בו רק עד דף ק”ו... והשלמנו החסר... מכ”י ירושלים העתקת תלמידו הג”מ שלמה עדני ז”ל... ולמסכת בכורות נחסר הרבה מהכ”י בראשו ובסופו כי שני הזמן אכלו קצותיו ומלאנו החסרון בהפ”י שנדפס בספר מזבח כפרה מראש המסכת עד דף י”ז ומדף נ”ח עד הסוף”. והנה, מסכת מנחות מכ”י ירושלים (כ”י 49) חסרה אמנם את הדפים האמורים, אבל במסכת בכורות (כ”י 37) לא חסר בראש המסכת אלא עד דף ז’, ולא י”ז. אכן, מהשוואת נוסח השטמ”ק שבש”ס וילנא עם הנוסח שבספר מזבח-כפרה, נראה אמנם שהועתק משם רק עד דף ו’, ע”ב, ומדף ז’ ואילך הועתק מכ”י ירושלים, ולפי”ז יש להגיה ב”אחרית דבר” הנ”ל: ”עד דף ז’ ” (אגב: כתוצאה משיבוש זה כבר אירעה תקלה: ב”מזבח כפרה” שצולם מחדש בבני ברק, בתוספת הספר ”שמן רוקח” (חש”ד), הודיעו המדפיסים בראש בכורות: ”השטמ”ק החידושים עד דף י”ז... מכיוון שנדפסו כולם בש”ס ווילנא...”, וחסרים א”כ בהוצאה זו עשרה דפים מספר מזבח כפרה). ואולם, חוסר התאמה שאין לו כל הסבר, קיים ביחס לסוף המסכת: בעוד שלפי דברי המדפיסים כנ”ל חסר כה”י של בכורות מדף נ”ח עד הסוף, הרי מסכת בכורות דגן אינה חסרה מאומה בסופה. חוסר התאמה קיים גם בנוסח ההגהות והליקוטים, ואף שעפ”י הנוסח זהה, יש גם שינויים. בעיקר ברצוני להצביע על קטעים בדפוס וילנא, החסרים, או שנוסחם שונה, בכ”י ירושלים: א. בראש מסכת תמורה, ציון א’, מובאה ארוכה מתוס’ אחרות. מובאה זו אינה מצויה בכ”י ירושלים. ב. בשטמ”ק לזבחים כ”ד, ע”א, ציון ג’, נדפס: ”תיבת גינהו נמחק”, ואילו בכ”י ירושלים לא נמחקת המילה כולה, אלא רק חלקה והוגה ותוקן למילה: ”הוא”. ג. בשטמ”ק לזבחים כ”ח, ע”א, ציונים א’ וד’, נדפס בסופם: ”תו”ח” (= תוספות חיצוניות); ציון זה של מקור המובאה, אינו בכ”י ירושלים. ד. בשטמ”ק לבכורות כ”ב, ע”ב, ציון כ”ט, נדפס: ”ובמהי דציר וכו’ ג” צ”ע דהא כבר הקשו התוס’ לעיל גבי ציר זאת הקושיא ותיירצו בה תירוצ מרומח וכו’ ד”ת”. ואילו בכ”י ירושלים נמצא כתוב: ”צ”ע... זאת הקושיא ותיירצו אותה ע”כ ג”...”. עדות מעניינת לכך שהעתקת ר”א אייזנשטיין לא עפ”י כ”י ירושלים נעשתה, מצאתי בדברי הספד שכתב עליו ר’ יוסף ריבלין בעתון הצב”י, שנה ב’ (תרמ”ו), גליון מ”ה, עמ’ קפ”ב (קטעים מדברי הספד אלו הביא י. גליס בספרו: מגדולי ירושלים, ירושלים תשכ”ז, עמ’ ס”ח ואילך). במאמר זה, הנושא את הכותרת: ”נפש צדיקים”, כתב ר’ יוסף ריבלין, בין היתר: ”וד’ הזמין לידו ס’ ”שטה מקובצת” לס’ קדשים כ”י ויהי הוא יושב ומעיין בו בלילה לאור הנר, ויתנמנם מעט, ותפול הגר על הספר ותבער בגליוניו. ויהי טרם הקיץ וטרם כבה, ויאכל האש קצה העלים לארכם, וימאן הר”א להתנחם על האבדה הזאת, ויקבל עליו להחזירה מפלפולו ומיום ההוא והלאה שם כל מעיניו בספר הזה להשלימו. אין קצה לכל העמל והגיעה אשר הסב אל המלאכה הזאת עד השלימה. ויהי אך כלה מלאכתו, ויאמר להביא את פרי עמלו לביה”ד, והנה מו”ס אחד השיג כ”י שלם אחר, וידפיסהו. רב מאד היה צערו כי עלתה גייעתו לתווה, אך גם רבה מאד שמחתו בראותו כי כיון תמיד אל האמת, קלע אל השערה ולא החטיא”. בדקתי את כל חמשת טפסי הגמרא שעליהם מצוי כ”י ירושלים, ולא מצאתי באף אחד מהם זכר לשריפה שפגעה בו — לא לאורך הדפים, ולא לרחבם. ביחס לסוף דבריו של ריבלין שמהם ניתן להסיק כאילו כל השטמ”ק לקדשים נדפסה עפ”י כ”י אחר, יש להעיר שעפ”י אותו כ”י לא נדפסה אלא שטמ”ק למסכת כריתות בלבד (וינא תרל”ח, וראה להלן בעמ’ 79). אמנם ב”שרי האלף” (ניו יורק, תשי”ט), צויין — בטעות — שבוניא תרל”ח נדפסה שטמ”ק גם למסכתות מעילה, מדות וקנין.

לפעילותו של ר”א אייזנשטיין בהו”ל של כתבי ראשונים, ראה הערתו של א. ריבלין בתולדות חכמי ירושלים, ירושלים תרפ”ח—תר”ץ, חלק המילואים, עמ’ 74, ס’ צד. אייזנשטיין עסק גם בהכנת ספר הר”ן ליבמות לדפוס. בארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל בירושלים, מצוי מכתב (סימונו הזמני: J/78) שנשלח ע”י מאיר יעקב גינצבורג מווילנא אל ר”א אייזנשטיין, בענין הוצאת ספריו לאור, ובין היתר נאמר שם: ”כתבתי לו במכתבי הנ”ל אשר ייטיב לשלוח כעת ס’ הר”ן יבמות ואראה להדפיסו אי”ה בתכלית ההידור ככל האפשר”.

ברם, הפקפוק ביחס לייחוסו של כ"י ירושלים לר"ב אשכנזי התעורר כבר לפני שנים הרבה. בשנת תרצ"ו תיאר הר"ש ליברמן⁹ כיצד נתגלה לו בהיסח הדעת שכה"י הזה אין לייחסו לר"ב אשכנזי, אלא ל"אחד מגדולי ישראל שחי בזמן קרוב לר"ב אשכנזי (אולי אחד מתלמידיו) שהיה בקיא נפלא בכל ענפי הספרות התלמודית". למסקנה זו הגיע לאחר שרכש כרך אחד שהכיל מדרשים ועליו הגהות בכ"י, ומתוך השוואתו עם כה"י דגן התברר שהם שייכים "בלי שום ספק ופקפוק" לאותו אדם. ומאחר שבכה"י צויין מראה מקום לספר שנדפס לאחר פטירת ר"ב אשכנזי, "ממילא יוצא שגם ההגהות בגמרות מיוחסות אליו בטעות". אף שעדיין קיימת האפשרות, גם לאור האמור, שהמציא בכה"י הוא אמנם שטמ"ק לר"ב אשכנזי, אלא שאין זה כה"י המקורי של המחבר, כי אם העתקה, יתברר להלן שאף להשערה זו אין יסוד ואין מקום להתייחס לכה"י כאל שטמ"ק לסדר קדשים, אלא שליוט"ר ר"ב אשכנזי בתלמודו היוו אחד המקורות החשובים למחבר כה"י. עוד יתברר שגם מה שנדפס בש"ס וילנא בתור שטמ"ק לקדשים מוחזק בטעות, ואין נוסחו זהה עם נוסח ההגהות והליוט"ר שנרשמו ע"י ר"ב אשכנזי בתלמודו.

כ"י ר' שלמה עדני

מתוך כ"י ירושלים, העתקת הר"א אייזנשטיין, לא יכלו מדפיסי ש"ס וילנא להו"ל אלא את רובו של מה שנחשב על ידם לשטמ"ק לקדשים. לא נמצאה שטמ"ק לכל מסכת חולין, וכן למסכת מנחות מדף ק"ו ואילך, וכן חסר היה כה"י של מסכת בכורות, בראשו עד דף י"ז¹⁰, ובסופו מדף נ"ח ואילך.

את עיקר החסר השלימו מדפיסי ש"ס וילנא באמצעות כ"י אחר שהוחזק לשיטה מקובצת". וכך כותבים המדפיסים ב"אחרית דבר" הנ"ל: "והשלמנו החסר למסכת מנחות וגם לכל מסכת חולין מכ"י ירושלים העתקת תלמידו הג"מ שלמה עדני ז"ל... שנמצא ביד ה"ר עקיבא שלעזינגער בווינא¹¹... ולמסכת בכורות... מלאנו החסרון בהפי' שנדפס בספר מזבח כפרה"^{12/8}.

על קיומו של כ"י זה ידע גם מעתיק כה"י שעל פיו הודפסה רוב השטמ"ק לקדשים בש"ס וילנא, וכה כתב בחתימת מסכת מדות (דף ל"ז, ע"ב): "ולמודע אני צריך כי נמצא עוד קובץ כת"י מאלו הגהות והחדושים אצל החכם ה"ר יהודה אזולאי נ"י ואומרים מפי השמועה שהוא העתקת הר"ש עדני ז"ל תלמיד הגאון רב"א¹⁴

9 ראה הערה 1 לעיל.

10 או דף ז', ראה לעיל, סוף הערה 5.

11 ר' עקיבא שלעזינגער הנזכר כאן, הוציא לאור מספר שנים קודם לכן, בויןא תרל"ח, את "שיטה מקובצת על מסכת כריתות" מתוך כ"י זה; ראה להלן, עמ' 79.

12 ספר "מזבח כפרה" נדפס ע"י ר' יעקב פייטוסי בליוורנו תק"ע, ובו "שיטה מקובצת" ליובתים, בכורות ומנחות. דברים בקשר לטיבה של "שיטה" זו, ראה להלן בעמ' 82.

13 כתב ידו של ר' שלמה עדני נמצא כיום בספריית הבריטיש מוזיאום בלונדון, ומספרו 5014 (בקטלוג מרגליות מספר 421). מספרו במכון לתצלומי כ"י ס' 6463; תודתי לעובדי המכון על עזרתם בכל עת.

14 בראש כ"י הר"ש עדני אכן נמצא כתוב על הגליון: "קניתי אותו אני הצעיר... יאודא זרחיה אזולאי". בהקשר זה ראה מ. בניהו, חיד"א, ירושלים תשי"ט, עמ' פ"ה. הוא נפטר בשנת תרל"א, ראה י. מ. טולידאנו, תעודות לתולדות ר' יהודה זרחיה אזולאי, ירושלים, רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה, שנה ג', תשי"א, עמ' קל"ט. כנראה שמידיו עבר כה"י לידי ר' יצחק פראג (ראה להלן בהערה 16).

אולם נראה לכל עין רואה שלא העתיקם מגוף הש"ס אשר לפני כי בהקובץ הנ"ל חסר הרבה מהגהות ומחדושי הראשונים וגם אינו עולה בסדר נכון...¹⁵.
תיאורו המפורט של כ"י הר"ש עדני ניתן לראשונה ע"י א. יעלינעק בשנת תרל"ז.¹⁶
אציין בקצרה שכה"י מכיל 281 דפים, והוא כולל הגהות וחדושי ראשונים למסכתות: זבחים, מנחות, חולין, בכורות, ערכין, תמורה, כריתות, מעילה, תמיד, קנים, נדרים, גזיר ולבסוף הגהות על פירוש רבינו שמשון על סדר זרעים (כולל המסכתות: פאה, דמאי ורוב כלאים)¹⁶. הדפים הראשונים של כה"י חסרים והוא מתחיל מוזהרים כ"א, ע"ב, וכן חסרים חמשה דפים בסופו, והדף האחרון השתמר אבל הוא קרוע, מטושטש ובלוי ועליו "שטמ"ק" ליומא שאותה פרסם יעלינעק בסוף מאמרו הנ"ל. חתימת המעתיק, ר"ש עדני, מצויה בסוף מסכת גזיר (דף רע"א, ע"א לכה"י).

העובדה שכה"י קטוע בראשו ולא נזכר בו במפורש שמו של החיבור, הותירה מקום לספיקות בדבר זהויו של חיבור זה כשטמ"ק לר"ב אשכנזי¹⁶, מה גם שבתוכנו ובסידורו הוא שונה תכלית שינוי מחיבור שטמ"ק הידוע לכמה ממסכתות הש"ס, ואשר לגביז אין ספק שנתחבר ע"י ר"ב אשכנזי.

למרות הספיקות האמורים, הן ביחס לכ"י הר"ש עדני והן ביחס לכ"י ירושלים הנ"ל, הוחל לאחרונה במפעל הוצאתו לאור של כ"י הר"ש עדני בתור "שיטה מקובצת" לקדשים, תוך הקבלה והשוואה של נוסח כה"י עם נוסח השטמ"ק שנדפסה בש"ס וילנא, וכבר יצאו לאור שני כרכים — לבכורות ולתמורה¹⁷. בנוסחים השונים

- 15 א. יעלינעק, מאמר על שטות מקובצות לרבינו בצלאל אשכנזי ז"ל, קונטרס המזכיר, וינא תרל"ז, וראה גם תיאור כה"י בקטלוג של מרגליות (הערה הבאה).
- 16 על הספיקות שבקשר לכ"י זה ראה אוצר הספרים לבן יעקב, וילנא 1880, אות ה, מס' 192, שכלל הנראה מכוון לכ"י זה, וכן בדברי מרגליות שתיאר אף הוא את כה"י: G. Margoliouth, Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum, Part Two, No. 421. בשער כה"י נמצא אמנם כתוב, באותיות מרובעות: "שיטה מקובצת, סדר קדשים ונדרים ונזיר", אבל אין זה מגוף כה"י, ואפשר שנרשם ע"י ר' יצחק מפראג שחי בירושלים במאה שעברה, ואשר את דבריו, בחתימת ידו, אנו מוצאים באותו דף (ראה להלן, הערה 23). ר' יצחק מפראג החזיק בכה"י והרב א. ל. פרומקין מעיד בספרו תולדות חכמי ירושלים, חלק א', עמ' 118, שראהו אצלו: "הרב הזה (= ר"ב אשכנזי) חבר שטות ובאורים... על סדר קדשים כולו, אשר ראיתי בכתיבת ידו בעיה"ק ירושלים אצל ידידי הרה"ג הר"י פראג נר"י. במבוא לספרו זה, כותב ר"א' פרומקין (בדף ס"ו) שבכתיבתו נעזר "מאנשים שונים גדולי תורה, וביחוד מהרב הגדול בקי בכל ספרי התשובות ותלמיד מן החת"ס ר' יצחק פראג נר"י", ואכן, הערותיו של חכם זה מצויות לרוב בחיבור הנ"ל. אחת הסיבות לעזר הרב שמצא בו הרב פרומקין היתה שברשותו נמצאו הרבה מאוד כ"י של חכמי א"י בכלל וירושלים בפרט. ראה, לדוגמא, הערתו של א. ריבלין, מהדיר הספר הנ"ל, עמ' 105: "צר לי מאד לציין בזה כי כתב היד הזה שהיה ביד ר' יצחק פראג ז"ל ועמו תשעים ותשעה אחוים משאר כתבי היד שנמצאו בירושלים בראשית המאה הזאת, אינם כבר בנמצא בירושלים". נקל לשער חשיבותם של אוצרות כתבי היד שהיו ברשותם של ר"י פראג ואחרים ואינם עוד בידנו, וביניהם כה"י דגן של ר"ש עדני. ר"י פראג האריך ימים ונפטר בשנת תר"מ; לתולדותיו, ראה תולדות חכמי ירושלים, חלק ג', עמ' 268.
- 17 ראה הערה 3 לעיל.

רואה המהדיר מהדורות שונות של אותו חיבור, לאמור: השטמ"ק לסדר קדשים נכתבה בכמה מהדורות, ומכאן המקור לשינויים שבין הנוסחים¹⁸. האמנם מהווים שני הנוסחים האמורים חיבור אחד: "שיטה מקובצת לסדר קדשים", אשר נכתב במהדורות שונות?

נראה שהמפתח לפתרון השאלה הזו, והיסוד לסילוקם של הקשיים הקשורים בשאלת שמו של החיבור, טיבו וזהות מחברו, מצוי בחיבורו הגדול של ר' שלמה עדני: "מלאכת שלמה", שהוא פירושו על ששה סדרי משנה¹⁹, שנדפס בהוצאת המשנה של האלמנה והאחים ראם²⁰, וילנא, תרס"ה. בין יתר המקורות השתמש ר"ש עדני, עשרות פעמים, בתלמודו של רבו, ר' בצלאל אשכנזי, הנוסח הרגיל בו הוא: "בתלמוד של הרב ר' בצלאל אשכנזי ז"ל מצאתי מוגה...". או בדומה.

בשום מקום, בכל פירושו למשנה, אין ר"ש עדני מתייחס להגהותיו של ר"ב אשכנזי כאל "שיטה מקובצת". כבר עמדו החוקרים על מידת הדייקנות שבה נהג ר"ש עדני בחיבור מלאכת-שלמה, ועל הקפדתו בהבאת הדברים ממקורם המדויק²¹, ואין ספק שאילו ציטט ר"ש עדני מתוך שטמ"ק, היה נותן לכך ביטוי.

הגהות ר' בצלאל אשכנזי בתלמודו נזכרות ע"י הר"ש עדני גם בכה"י הגדון, ואף שם אין אנו מוצאים כל רמז לכך שהמדובר בשטמ"ק. אם מוצאים אנו בכה"י התייחסות לר"ב אשכנזי, אין היא אלא בלשון: "הרב המגיה"²².

יש, איפוא, בידינו שני חיבורים ששאבו ישירות מתלמודו של ר"ב אשכנזי, ועל פיהם ניתן לבדוק אמיתות ייחוסם של טופסי גמרא אלו ואחרים לתלמודו של ר"ב אשכנזי. ואכן, אפשר להוכיח, ללא שום פקפוק, שאותן גמרות דפוס ונציאה מסדר קדשים שעליהן מצויות הגהות בכ"י, ושעל פיהן הודפסה "שיטה מקובצת"

18 שם.

19 פירושו של ר"ש עדני למשנה נחשב לאחד מן החשובים ביותר. חשיבותו רבה במיוחד מבחינת בדיקת נוסח המשנה לאור כתבי יד שהיו בידו, ושהיו בידי חכמים שקדמו לו ושעל חיבוריהם והגהותיהם הסתמך. ראה י.ג. אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 1290; א. מארכס, The Romm Mishna, J.Q.R. [N.S.], 2, 1911/2, 266-70, וע. צ. מלמד, מלאכת שלמה לר' שלמה עדני, סיני מ"ד, תשי"ט, עמ' שמ"ו—שס"ג — שהוא המאמר המקיף היחידי על הפירוש הנדון. במהדורת המשנה שנדפסה בשני כרכים בהוצאת מנשה בן ישראל, אמסטרדם שצ"א, נאמר בהקדמה: "גם על זאת פקחתי עיני להביא כל הנוסחאות האמיתיות הגהות רבות אשר האירו אל עבר פני ספר הרב בעל תוספות יום טוב נר"ו גם ספר מוגה מפני קדוש כמהר"ר שלמה עאדאני ז"ל...". וזה א"כ, החיבור הנדפס הקדום ביותר בו נעשה שימוש בחיבורי ר' שלמה עדני, שכן שנת פטירתו המשוערת היא שפ"ה, והמשנה הנ"ל נדפסה, כאמור, כשש שנים מאוחר יותר. המקור שעל פיו נדפס מלא"ש בדפוס ראם הוא כ"י ורשה 267. כה"י מורכב מארבעה כרכים, והשלישי, הכולל את הפירוש לנוזיקין וקדשים עד סוף בכורות, נרכש לאחרונה ע"י ביה"ס הלאומי בירושלים (סימנו: Heb. 24. 1386). עובדה ידועה היא שמדפיסי ראם לא הדפיסו את הפירוש בשלימותו, ובעיקר השמיטו את דברי ר"ש עדני המתיהססים לפירוש תוספות יו"ט שהגיע לידיו לאחר שסיים למעשה את כתיבת חיבורו (ראה דברי ר"ש עדני בסוף הקדמתו למלא"ש והערת המו"ל שם).

20 ב"ג חלקים.

21 ראה ע. צ. מלמד, שם, עמ' שמט ואילך, והקדמתו של הרב מ. י. הכהן בלוי לשיטת הקדמונים על מסכתות גזיר וזבחים ערכין ותמורה (מהדורות), ניו יורק תשל"ד, עמ' ג', שם עמד על מידת דייקנותו של ר"ש עדני בכה"י הנדון.

22 ר' לדוגמא בקולופון הנזכר בעמ' 74, להלן.

בש"ס וילנא, אינן מתלמודו של ר' בצלאל אשכנזי, וגם אין מקום לחשוב שהגהות המצויות בהן מהוות העתקה מתלמודו, ועכ"פ לא העתקה שלימה (והוא הדין ביחס לכ"י ירושלים). שכן הרבה מן ההגהות הנזכרות במלאכת-שלמה מתוך תלמודו של ר"ב אשכנזי אינן מצויות בשטמ"ק הנדפסת בש"ס וילנא. אכן, יש והגהה ב"שיטה מקובצת" שבש"ס וילנא והה, או דומה, לזו המצוטטת במלאכת-שלמה, אבל מכאן ניתן ללמוד רק זאת שאחד ממקורותיו של כותב ההגהות ההן היו הגהות ר"ב אשכנזי בתלמודו, או שהוא הסתמך על מקור ששימש יסוד גם לר' בצלאל אשכנזי. לעומת זאת, כל אותן הגהות המצוטטות במלאכת-שלמה מתלמודו של ר"ב אשכנזי, ושאינן מצויות בשטמ"ק הנדפסת בש"ס וילנא, אכן מצויות בכ"י הר"ש עדני, שכתבן עפ"י תלמודו של ר"ב אשכנזי שמצוי היה בידו. להלן מספר דוגמאות:

1. במסכת מנחות ע"ד, ע"ב, במשנה, נדפס: "חלות בוללן דברי רבי", ובמלא"ש למנחות ו', ג', ד"ה והחלות בוללן, כתב: "אית דגרסי חלות בוללן וכן בתלמוד אפי' המוגה על ידי הרב בצלאל אשכנזי ז"ל". ואמנם בכ"י ר"ש עדני נמצא על המשנה דגן (בדף קי"ב, ע"א): "חלות בוללן דברי רבי כצ"ל ונ"ב תוס' לקמן דף צה ע"ב". לעומת זאת בשטמ"ק דפוס וילנא למנחות, שם, ציון ג', גרס: "והחלות בוללן", וכך גם בכ"י ירושלים. ברור, איפוא, שזו לא גירסת ר"ב אשכנזי, ומקור אחר שימש יסוד לה.

2. במסכת בכורות מ"א, ע"א, במשנה, נמצא: "ואלו שאין שוחטין עליהן... ושהמית אדם עפ"י עד אחד". במלא"ש לבכורות ו', י"ב, ד"ה ושהמית: "כתב הרב בצלאל אשכנזי ז"ל בכל הספרי כתיבת יד לא גרסינן במתניתין על פי עד אחד וכו'". כל זה נמצא כמעט מילה במילה בכ"י ר"ש עדני (דף קל"ט, ע"ב). לעומת זאת לא נמצא הענין בשטמ"ק הנדפסת בש"ס וילנא. בכ"י ירושלים נמצא: "רמב"ם לא גריס לה".

3. במסכת בכורות מ"ד, ע"ב, במשנה, נמצא: "המאושבן", ובמלא"ש לבכורות ז', ה': "בתלמוד של הרב בצלאל אשכנזי ז"ל מצאתי מוגה המשועבן". וכך אמנם נמצא מוגה בכ"י ר"ש עדני (בדף קמ"א, ע"ב), ואילו בש"ס וילנא אינו מגיה אלא בפרש"י (בשם ס"א), ולא במשנה, וכן הוא בכ"י ירושלים.

4. במלא"ש לבכורות ט', ח', ד"ה יצאו תשיעי ועשירי, נמצא: "יצאו תשיעי ועשירי כאחת תשיעי ועשירי מקולקלים. אפילו בתלמוד המוגה ע"י הר"ר בצלאל אשכנזי ז"ל לא מצאתי זו הבבא", ואמנם בכ"י ר"ש עדני לא מובאת גירסה זו במשנה. לעומת זאת, דוקא בשטמ"ק הנדפסת בש"ס וילנא הובאה גירסה זו בשם ס"א, וכן הוא בכ"י ירושלים.

5. במסכת ערכין כ', ע"א במשנה נמצא: "האומר... חצי ערכי עלי...". ובמלא"ש לערכין ה', ג': "וכתב הרב ר' בצלאל אשכנזי ז"ל בכל הספרי יד נמצא כתוב ערך חצי עלי נותן ערך כולו זה הכלל דבר שהנשמה תלויה בו נותן ערך כולו וגם בתלמוד בגמרות כתיבת יד גרסינן עלה זה הכלל... והרמב"ם לא גריס לה בפ"י המשנה ע"כ". ובכ"י ר"ש עדני נמצא כל זה כמעט מילה במילה (בדף קפ"א, א', של כה"י), ואילו בשטמ"ק שבדפוס וילנא ליתא, וכן לא בכ"י ירושלים. גם כאשר נמצאת בש"ס וילנא ובכ"י ירושלים הגהה הדומה לזו שבכ"י ר"ש עדני, מתאימים דברי המלא"ש, המאזכרים את תלמודו של ר"ב אשכנזי, יותר למצוי בכ"י ר"ש עדני, ופעמים ההגהות והליקוטים שם נראים שלמים יותר ובלתי

משובשים, שהרי העתקת הר"ש עדני נעשתה מן המקור, וההגהה המקבילה, בשטמ"ק שבש"ס וילנא ושבכ"י ירושלים, נעתקה שלא מכלי ראשון:

1. במלא"ש לזבחים ד', ה', ד"ה ר' יוסי מחייב, כתב הר"ש עדני: "...אלא דבביריתא דהכא בפירקין כתב הרב בצלאל אשכנזי ז"ל דבספרי יד לא גריסין דברי ר"ש... ודלא כרש"י ז"ל...". ובכ"י ר"ש עדני (דף ל', ע"ב של כה"י) אנו מוצאים: "בספרי היד אין כתוב בביריתא זו דברי ר"ש... אבל רש"י גריס ליה דקאמר לקמן מ"ט אמילתיה דר"ש קאי". לעומת זאת, בשטמ"ק שבש"ס וילנא (מ"ה, ע"א, ציון ג') לא נאמר ביחס לרש"י אלא: "אבל ברש"י גריס דברי ר"ש", ולא נאמר היכן. לפרט זה יש חשיבות שכן אין גרסת רש"י מצויה בדברי ר"ש עצמם אלא בהמשך הסוגיא.

2. במלא"ש למנחות ז', ד', ד"ה ואם לאו: "כתב רש"י ז"ל ה"ג ואם לנו [= במקום לאו] יפסלו בלינה... אבל המפרש שבתלמוד בדפוס כפי מה שהגיהו הרב בצלאל אשכנזי ז"ל כך הוא לשונו... ואם משקדשו בכלי לנו יפסלו בלינה. פירוש אחר אם יש שם זבח אחר יקרבו עמו שאם לא יפסלו". וכך נמצא בכ"י הר"ש עדני מילה במילה כמעט. אבל בשטמ"ק שבש"ס וילנא (מנחות ע"ט, ע"א, ציון י"ד) נמצא בשינוי מזה וגם חסרות בו המילים "פירוש אחר", ובגלל זה שובש (וראה ההגהה שבדפוס בעקבות שיבוש זה).

מה, איפוא, טיבו של החיבור אשר בכה"י דנן, ומה בכל אופן קושר את נוסח השטמ"ק שבש"ס וילנא ואת ההגהות שבכ"י ירושלים עם ר' בצלאל אשכנזי?

זיהוי של כ"י הר"ש עדני כ"בנין שלמה לחכמת בצלאל" כבר עמדנו על כך שבשום מקום בכה"י הנדון לא נמצא רמז לזיהוי של החיבור כ"שיטה מקובצת". הקביעה שכה"י אכן אינו מכיל "שיטה מקובצת" אינה מוטלת בספק כלל, שכן:

א. בתכנו ובסידורו שונה החיבור שבכה"י דנן מן החיבור המוחזק כשטמ"ק לר"ב אשכנזי (על ההבנות וכתובות, ביחוד). חלק נכבד ממנו מהוות ההגהות על התלמוד, פירוש רש"י ותוספות. ויש מסכתות — כזבחים למשל — שההגהות מהוות את חלק הארי של החיבור, וזאת לעומת מיעוט ההבאות מדברי הראשונים. ב"שיטה מקובצת" מצויינות, אמנם, הגהות לנוסח התלמוד, אבל לעיתים רחוקות, ובלא שום יחס למצוי בכה"י דנן.

ב. הגהות וליקוטי ר"ב אשכנזי לקדשים, אשר נוסחם מצוי בכ"י הר"ש עדני, מובאים ע"י כמה מחכמי ישראל, ולא מצאנו שהתייחסו אליהם כאל "שיטה מקובצת", אלא פשוט כאל הגהות או ליקוטי ר"ב אשכנזי שבכ"י²³. דומה שלראשונה

23 ראה מש"כ ר' יצחק מפראג, "עבד לעבדי ה' באמת", בראש כ"י ר"ש עדני, תחת הכותרת: "שיטה מקובצת סדר קדשים ונדרים ונוזיר", שיתכן והיא מעשה ידיו: "מה שהבי' הגאון מופת הדור עיר וקדיש כמהר' יו"ט אלגזי זצוק"ל בס' קדושת יו"ט בסי' י' בשם נ"מ ק"י ר"ב זצ"ל הן הנה מה שמביא בריש תמורה בדף קפ"ח ע"ב וכן מה שהובאה בס' הנ"ל בדף ל"ו הו' בדף קפ"ט ע"א. וכן מה שהוב' בדף ל"ב ע"ג הו' בדף קצ"ב ע"א. וכן מה שהובא בדף ס"ד הוא בדף קצ"ג ע"ב וכן כל מה שהבי' עוד שם בס' הנ"ל וכן בספר הבהיר הלכות יו"ט, וכן הגאון מופת הדור כמהר' חיד"א זצ"ל מביא הרבה פעמי' מ"מ ק"י אשר מזה החיבור היקר הם מובאי' כמ"ש בדף קל"ט מה שהבי' הרה"ג מופת הדור ז"ל על מתני' אחת בכר' וא' לא בכרה וכו' וכמ"ש בדף קל"ו בסוף ע"ב... על ענין וחלב בהמה טהור מי

הוכתרו והגהות שבכ"י הר"ש עדני בשם "שיטה מקובצת", בשנת תרל"ח, ע"י ר' עקיבא שלעזינגער שהדפיס מתוך כה"י את ההגהות והחידושים למסכת כריתות²⁴. כעבור מספר שנים ניתן ע"י מדפיסי ש"ס וילנא השם "שיטה מקובצת" להגהות שהעתיק ר"א אייזנשטיין²⁵ מתוך התלמוד שנחשב על ידו לתלמודו של ר"ב אשכנזי²⁶.

יש לקבוע בוודאות ששמו של החיבור שבכ"י הוא: "בנין שלמה לחכמת בצלאל". את מיטב שנותיו הקדיש ר' שלמה עדני לכתיבת "מלאכת-שלמה". כיון שעסק כל ימיו בהשוואת הנוסחאות ובבדיקת הגירסאות²⁷ היטיב לדעת את הערך העצום הטמון ברישומי רבו, ר' בצלאל אשכנזי, בתלמודו, ונטל על עצמו (בעת שכבר עמד לפני סיום מלאכת-שלמה), את המשימה הכבדה לערוך ולסדר את כל ההגהות והליקוטים הללו לחיבור שלם. מלאכתו לא היתה בגדר העתקה גרידא, אלא הרבה יותר: ממש סידור ועריכה, כפי שיתבאר להלן. בשל חלקו בחיבור זה, נתן לו ר' שלמה עדני שם: "בנין שלמה לחכמת בצלאל" — רמז לחלקו של רבו ולתרומתו שלו לחיבור²⁸. אין ספק שאילו היו הגהותיו של ר' בצלאל אשכנזי חלק מחיבורו

נימ' דשרי וכמ"ש בדף קל"ז ע"א באמצע העמוד מה שהבי' הרה"ג הנ"ל בעני' ור"ש גמל גמל שני פעמי' וכו' וכן כל מה שהבי' אשר נלאיתי לציין. ידידי הרב הגאון המפורסם ראשון לציון כמהר"א אשכנזי נ"י לע"ע הראה לי בס' תשו' נבחר מכסף להרב הגאון המוסמך כמהר"י פיינזו ז"ל שנדפס מחדש בעובי ארם צובה יע"א ביו"ד סי' טו"ב פסק מהגאון הקדוש מהר"א בן ארחא ז"ל שהביא דברי תוס' אשר אינם לפנינו במס' תמורה דף י"ב ד"ה ואין המ' וכו' בשם רבינו בצלאל ז"ל בליקוטי וכן הנה אשר תמצא באור הגנוז הזה". לאיזכור הגהות, ליקוטי או נימוקי ר"ב אשכנזי לקדשים ראה גם במקורות דלהלן: הלכות יום טוב לר"י אלגזי (פירוש להלכות בכורות לרמב"ן), ליוורנו תקנ"ד, עפ"י המפתח שבראש הספר (נדפס רק בדפוס ראשון הנ"ל, אבל נשמט במהדורות שלאחריו); דרך הקדש לר' חיים אל-פאנדארי, נדפס בסוף ספר מגיד מראשית, קושטא ת"ע, דף ה', ע"א; ברכי יוסף לרב חיד"א, חיו"ד, סי' רנ"ח, דף נ"ב, ע"ד, וסי' רנ"ט, דף נ"ה, ע"ג, ד"ה ותבט (עפ"י מהדורת וינא תר"ך); פתח עינים לרב הנ"ל, מנחות ק"ח, ע"א; ערכין ב', ע"א; ג' ע"ב; ה', ע"ב; י"א ע"א; כ' ע"א; תמורה ב', ע"ב; כריתות ג', ע"א.

24 ראה להלן עמ' 79, והערה 51.

25 מן הראוי להדגיש שלא ר"א אייזנשטיין הוא אשר הכתיר את ההעתיקה בשם "שיטה מקובצת". בחתימת מסכת מידות אנו מוצאים את דבריו, וז"ל: "והנה ה' אינה ברב חסדיו להוציא לאור תעלומה את הגהות וחידושים אשר אסף וליקט הגאון ר' בצלאל אשכנזי ז"ל בעל שיטה מקובצת, על סדר קדשים...".

26 על השם "שיטה מקובצת" שבספר "מזבח כפרה" לר' יעקב פייתוס, ראה להלן עמ' 82. כפי שיתברר, יש יסוד לחשוב שמקורה של השיטה לבכורות הוא אמנם בהגהות וליקוטי ר"ב אשכנזי, וא"כ יש להקדים את הכתרת הגהות ר"ב אשכנזי לקדשים בשם: "שיטה מקובצת", בכמה עשרות שנים (ליוורנו, תק"ע), ואף כאן זהו מעשה ידי המדפיס והמו"ל.

27 לבד מ"מלאכת שלמה" ומן החיבור דנן, בהם עסק בבדיקת נוסח המשנה והתלמוד ומפרשיהם — רש"י ותוספות, כתב ר"ש עדני גם ספר "דברי אמת" שבו כלל פירושים חשובים למללים, הערות קדוקיות ולשוניות ובדיקת נוסח המסורה. כה"י של הספר הזה הרבה להשתמש הרב חיד"א בספרו חומת אנך, על התנ"ך, ומרבה לצטט מתוכו, וכן מזכירו בשם הגדולים, מערכת ספרים, ערך דברי אמת, ומערכת גדולים, ערך שלמה עדני. אין ידוע היכן נמצא כה"י כיום וחבל על דאבדין. ראה עוד לענין זה: מ. בניהו, רבי חיים דוד אוזלאי, ירושלים תשי"ט, עמ' קל"ד.

28 על שמו של החיבור, ראה גם להלן, עמ' 92—93.

"שיטה מקובצת", לא היה תלמידו, ר' שלמה עדני, מכתיר את החיבור בשם משלו, על אף חלקו האישי בסידור החומר ובעריכתו.²⁹

את שמו של החיבור, שעד כה לא עמדו עליו, אנו שואבים מ"מלאכת-שלמה". עשר פעמים מזכיר הר"ש עדני את חיבורו זה, וכל הציטוטים מתאימים בדיוק לאמור בכה"י הגדון³⁰:

1. במלא"ש לזבחים ז', ה', סד"ה כל שהיא פסולה, נאמר: "ומראש מתניתין עד אמר ר"ל הפיגול והנותר שבגמרא בפ' התערובות דף עז אינו מפ' רש"י ז"ל כי כל הספרים מכתיבת יד אינו כלשון הדפוס והרבה לשונות מביאין התוס' ז"ל בשם רש"י ז"ל ואינם בדפוס ובספרי היד הם. כך כתב הרב בצלאל אשכנזי ז"ל וכמו שתמצא בחבורי הנקרא בנין שלמה לחכמת בצלאל".

ובכ"י הר"ש עדני אנו מוצאים: "נמצא המשנה עד אמר ריש לקיש הפגול והנותר גמ' שבדף עז א' אינו מפ' רש"י ז"ל כי בכל הספרים מכתיבת יד אינו כלשון הדפוס והרבה לשונות מביאין התו' בשם רש"י ז"ל ואינם בדפוס ובספרי היד הם". לעומת זאת יש שינוי רב בנוסח ההגהה שבשטמ"ק שבדפוס וילנא, דף ס"ח, ע"א, ציון ט"ו, ע"ש, והתייחסותו של הר"ש עדני במלאכת-שלמה לכה"י שלו מוכחת בעליל³¹.

2. במלא"ש למנחות י"א, ט', סד"ה נאכל ל"א, כתב: "והרא"ש ז"ל האריך בענין זה בתוספותיו ולאחבת הקיצור לא העתקתי פה דבריו ז"ל הנה הגם תמצאם בשלימות בספר בנין שלמה לחכמת בצלאל שבנתי אני ההדיוט בס"ד ע"ש כאן בסוף פירקין". ואכן בכ"י ר"ש עדני, בסוף פרק י"א של מנחות (דף קס"ג, ע"א), נמצא: "וז"ל הרא"ש ז"ל בתוספותיו במס' ערכין פ"ב...". ואילו בשטמ"ק שבש"ס וילנא ליתא.

3. במלא"ש לחולין ב', ו', נמצא: "ותמהתי על הרב בצלאל אשכנזי ז"ל שהגיה בתלמודו בתוס' ד' ל"ח דבור המתחיל גועה אפילו לרשב"ג כמו שהעתקתי בספר שקראתי שמו בנין שלמה לחכמת בצלאל ולא הגיה כן לא שם בגמרא ולא שם ברש"י ז"ל". אף כאן אנו מוצאים את גירסת ר"ב אשכנזי בכ"י ר"ש עדני (בדף קכ"ט, ע"א), וכן הוגה גם בשטמ"ק שבש"ס וילנא, חולין ל"ח, ע"א, ציון י"ט, שהרי השיטה לחולין נדפסה, כאמור לעיל, עפ"י כ"י הר"ש עדני.

29 על כך שההגהות שבכ"י ר"ש עדני אינן "שיטה מקובצת", כבר עמד א. אפשטיין בנספח למאמרו: Der Gerschom Meor ha-Golah zugeschr. Talmud-Commentar. (החלק הלועזי), לפסיא תרנ"ו, עמ' 142. (בדבריו על שיטה מקובצת על מסכת בכורות, וינא, 1878, צ"ל כריתות ולא בכורות). יצוין שאת דבריו ביסס אפשטיין רק על השוני שבין ה"שיטה" הידועה לבין ההגהות שבכה"י דגן.

30 פעמיים בלבד מזכיר ר"ש עדני את חיבורו זה ואין בידינו לאשר את זהותו עם כה"י דגן, וזאת מן הסיבה שכה"י חסר 16 דפים בראשו והינו קטוע בסופו. ר' איזכור החיבור במלא"ש לזבחים א', ד' ולשביעית ו', ה'.

31 הגהה זו בלשון המצויה בכה"י דגן, ובמלאכת-שלמה, אנו מוצאים גם בשני טפסים נוספים של גמרא וזבחים אשר עליהן הגהות מיוחדות בחלקן לר"ב אשכנזי, והן: הגהות, כ"י הרב מימון (ראה להלן, עמ' 85), והגהות המצויות על גליון גמרא וזבחים שברשות בית הספרים הלאומי בירושלים (ראה להלן, עמ' 86). עובדה זו תומכת בהנחה שאמנם שימש תלמודו של ר"ב אשכנזי כמקור לכותב ההגהות הנ"ל, אם כי אין לדעת אם השימוש היה מכיל ראשון דוקא.

4. במלא"ש לבכורות ח', א', נמצא: "...וגם פה בתוס' חצוניות בכתיבת יד הקשו ותרצו ותמצאנו כתוב בספר ההגהות שקראתיו בנין שלמה לחכמת בצלאל", ואכן נמצאת בכ"י ר"ש עדני (בדף קס"ב, ע"ב — קס"ג, ע"א) מובאה גדולה בשם תוס' חצוניות בענין זה.
 5. במלא"ש לכריתות ד', ב', ד"ה שבת ויוה"כ, כתב: "כתב הרא"ש ז"ל בתוספותיו... ע"כ והוא קיצור דברי תוס' שבכתיבת יד אשר העתקתי בספר חכמת בצלאל שחברתי וקראתיו בנין שלמה לחכמת בצלאל". ואכן נמצא בכ"י ר"ש עדני (בדף רכ"ב, ע"א): "...וז"ל הרא"ש ז"ל בתוספותיו...", ומובאים שם הדברים להם מציין הר"ש עדני. ובשטמ"ק שבש"ס וילנא ליתא.
 6. במלא"ש למעילה ו', ה', ד"ה נתן, כתב: "ועיין עוד בהעתקתי להגהות הרב ר' בצלאל אשכנזי ז"ל בפרק זה בספר שקראתי שמו בנין שלמה לחכמת בצלאל". כאן אין פירוט של ההגהות המסוימות אשר אליהן מכוון הר"ש עדני, ומכל מקום ההגהות בענין זה הנדון על ידו, מצויות בכתב ידו בדף ר"מ, ע"א.
 7. במלא"ש לתמיד ג', ח', ד"ה מיריחו היו שומעין, נמצא: "וז"ל הראב"ד ז"ל בפירושו לרישא קול הצלצל... ע"כ אלא שמאריך ז"ל יותר בתירוץ הלז כמו שתמצאנו בפרק זה בספר שקראתי שמו בנין שלמה לחכמת בצלאל", והדברים מובאים בכ"י הר"ש עדני (בדף רמ"ח, ע"ב), ואילו בשטמ"ק שבש"ס וילנא ליתא.
 8. במלא"ש לדמאי ז', א', מציין שלשון הר"ע בפירושו למשנה, שם, היא עפ"י הר"ש, וכתב: "אמנם כבר מצאתי בתלמודו של הרב בצלאל אשכנזי ז"ל מוגה שם בר"ש ז"ל שמחק מלת מודד... וכמ"ש בס' ההגהות שקראתי שמו בנין שלמה לחכמת בצלאל". ואכן מצויה הגהה זו בסוף כה"י³².
- מכל האמור ברור, איפוא, שכ"י ר"ש עדני הנדון אינו "שיטה מקובצת" אלא ספר ההגהות והליקוטים של ר' בצלאל אשכנזי בתלמודו, שתלמידו ר' שלמה עדני ערכם וקראם בשם "בנין שלמה לחכמת בצלאל"³³.

32 הגהות ר"ב אשכנזי על פירוש הר"ש לזרעים, פורסמו מתוך כה"י דנן בשנת תשי"ח ע"י הרב י"ל הכהן מימון בספר היובל לסיני (ראה להלן, עמ' 80), ושם מצויה ההגהה המצוינת בזה בעמ' ככ"ד. אעיר שכשנה לאחר מכן נתפרסם מאמרו של ע. צ. מלמד (ראה הערה 19 לעיל), ושם מזכיר המחבר בעמ' ש"ס את הקטע הנ"ל מתוך מלאכת-שלמה לדמאי שבו נזכר חיבורו של ר"ש עדני, ועל כך הוא מעיר: "ור"ש עדני גם הוא עסק בהגהות ר"ש בספרו בנין שלמה לחכמת בצלאל". מאחר ומאמרו זה של פרופ' מלמד הוכן לקראת הכנס הארצי השנתי הראשון לתורה שבעל פה שנערך בשנת תשי"ח, לא היה לפני המחבר נוסח כ"י ר"ש עדני לדמאי שנתפרסם, כאמור, מאוחר יותר, ולא יכול היה לקשר בין הדברים.

33 יש להדגיש שבמסקנה זו אין משום שלילת אפשרות קיומה של "שיטה מקובצת" לקדשים כחיבור עצמאי אחר. מקור אחד שעשוי אולי להצביע על קיומה של "שיטה מקובצת" לקדשים, הם דבריו של הרב חיד"א בשם הגדולים, מערכת גדולים, ערך בצלאל אשכנזי: "וחיבר שיטות על התלמוד מקובצות מרבוותא קמאי... וראיתי מכ"י על שבועות וחולין וסדר קדשים וגיטין סוטה נזיר". ושם אין הכוונה כאן אלא להגהות ר"ב אשכנזי שבכ"י ר"ש עדני, או בכ"י אחר? עכ"פ להגהות ר"ב אשכנזי ייחד הרב חיד"א ערך בפני עצמו, במערכת ספרים, אות ה', סי' ל"ד. ר"ב אשכנזי עצמו מזכיר בשטמ"ק לכתובות ל"ד, ע"א, את חידושי חולין, ויתכן שזה החיבור לחולין שעליו מוסר הרב חיד"א לעיל, שהוא חיבור נפרד מן החיבור הכללי על סדר קדשים, שאינו אלא אותן הגהות שנערכו וסדרו ע"י ר"ש עדני. מר בנימין ריצ'לר היפנה תשומת-לבי לכ"י של שטמ"ק לחולין. כ"י זה נזכר בתוך רשימת ספרים וכ"י שפירסם

על מלאכת ההעסקה והעריכה של ר' שלמה עדני בעקבות זיהויו של כה"י דנן עם ספר "בנין שלמה לחכמת בצלאל", ניתן מעתה לעמוד על תרומתו של ר"ש עדני לחיבורו של רבו. א. אפשטיין כתב³⁴ עליו שהעתיק וסידר את הגהות ר' בצלאל אשכנזי, וא. מארכס כתב עליו³⁵: "המעתיק, ובמידה מסוימת העורך, של "שיטה מקובצת" לסדר קדשים נדרים וגזיר". אכן, בראש ובראשונה מתבטאת חשיבות פעולתו של הר"ש עדני בשינויים של ההגהות והליקוטים שנרשמו על הגליון, לטכסט התלמודי או לפירוש רש"י והתוספות, הכל לפי הענין. על קשיים אלה שעמדו בפני ר"ש עדני, אנו למדים מתוך דבריו שרשם בקולופון שבסוף מסכת נזיר (דף רע"א, ע"א):

"ובעניי נלע"ד שעדין אנו צריכים למודעי בהגהותיה כי רבו במאד מאד והרבה הגהות העתקתי ולבי מהסס ומגמגם עליהן כי לא ירדתי לעומק ענין סדר תיקונם כי גם האותיות היו מטושטשות וגם כמה הגהות שלא נרשם מקומם וילאה המעתיק להעתיקן במקומן ובפרט שלא בעיון נמרץ ועד מקום שידי מגעת עשיתי ובתעיות ובתפלה ודאי מיעטתי ובודאי שהיא הכנה גדולה כבר למעיין ביושר להניף ידו על מה ששגגתי ויתקן גם הוא כפי חכמתו אחר שיטת טרח גדול פן ישלח ידו שלא כדת ואכל שלא מעץ החיים לכן יתלה השגיאה בי אני המעתיק ולא ברב המגיה ז"ל... אני שלמה בר ישועה עדני רי"ת".

פרט לכך ניתן גם בחיבור גופו הד לקשיים אלה, כגון ההגהות לתוספות וזכרים ל"ד, ע"א (דף כ"ו, ע"ב בכה"י): "שם וא"ל אין עושה שירים כי אם חוץ לזמנו מאי לאו אבל שאר פסולין אינם עושים שירים, כל זה ספק אם נמחק שם".

פה ושם אנו מוצאים גם הערות שונות משל ר"ש עדני, כגון:

1. מספר פעמים נזכרים בחיבור ראשי התיבות: "ד"ת". על פענוחם כתב הר"ש עדני (בדף קט"ו, ע"ב בכה"י): "אמר המעתיק שלמה עדני נלע"ד שבכל מקום שתמצא כתוב בחבור זה ד"ת רוצה לומר דעת תלמיד והם דברי הרב בצלאל אשכנזי ז"ל המגיה בענותותו³⁶ וכן כתוב ג"כ בנמקי יוסף פ' יש נוחלים דף רכ"ה והוא לקוח מן התלמוד פ' גט פשוט דף קס"ה שהשיב ר' ירמיה לשואלים לו אני איני כדאי ששלחתם לשאול לי אלא כך דעתם תלמידכם נוטה, ואע"פ שתמצא

א.מ. פינר, בתוך: מצבות קברות הרבנים ואנשי השם, ברלין, 1861 (ללא שער), בעמ' 51. שם מובא מה שנמצא בראש הספר: "ברוך אתה ה' למדני חוקיך...". וראשי השורות המחוורות מרכיבות את השם: בצלאל ברבי אברהם ז"ל. בתיאור כה"י נאמר בין היתר: "... כתב ספרדי ישן מאד, וכמה חכמים הסכימו שהוא כ"י מהרב המחבר עצמו". על מקום הימצאו של כ"י זה אין ידיעות, ואפשר שזה כה"י שעליו מדבר הרב חיד"א כנ"ל.

34 ראה מאמרו הנזכר בהערה 29 לעיל, בעמ' 141.

35 ראה מאמרו הנזכר בהערה 19 לעיל.

36 מסתבר שמרגליות שהסתפק בשאלת הזיקה שבין כ"י זה לר"ב אשכנזי (ראה הערה 16 לעיל), לא ידע על איזכור מפורש זה של בעל השטמ"ק, שמופיע גם בסוף ההגהות לנדרים.

שם בנמקי יוסף פ' מי שמת דף רל"א ע"א ³⁷ בהדיא כן דברי תורה נלע"ד שהוא טעות וצ"ל כן דעת תלמיד וכן שם בדפוס שאלוניקי הוא ד"ת בראשי תיבות כמו הראשון ועוד שם שלישי באותו עלה ד"ת בראשי תיבות גם בדף רל"ב ³⁸.

2. בהגהות לתמורה ד', ע"ב (דף קפ"ט, ע"א של כה"י) מוצאים אנו הערה הנוגעת לשיטת החיבור: "וכבר הודענו כמה פעמים שדוקא כשכתוב התוס' בה"א ר"ל החכם המגיה זלה"ה להודיע מקום הדבור דשייך להלכה. אבל כשאומר תו' בלא ה"א ר"ל לבד שתענין שמה ותבין עוד ואינו אלא כמורה מקום היכן נזכר ענין זה בתוס' בגמ' זו או בפרק זה עצמו או בגמ' אחרת כדרך [.] מורי מקומות".

3. בהגהות לתמורה ו', ע"א (דף ק"צ, ע"ב של כה"י) מצויה בצד ההגהה של ר"ב אשכנזי גם הערת הר"ש עדני: "שם עד שלא מרחו מ"רחו ומעשרו ונותן לו כך הוגה ונוקד והודגש ³⁹ ולע"ד אני הדיוט המעתיק תימ' גדול הוא בעיני דהא מרחו בפתחות המם ובדגשות הריש הוא לשון צווי ומרחו בניקוד זה במם הוא כמו מרח א. [. .] וצ"ע בכתבתו ז"ל לע"ד" ⁴⁰.

אין לנו התאריך של גמר מלאכת העריכה, אבל יש לנו תאריך תחילתה. כה"י פותח במסכת זבחים, ובסימנה אנו מוצאים כתוב: "וסליקא לה מסכת זבחים בעזר הגותן כת לעיפים ולהולכי דרכים ואורחים. התחלתיה ב"ח לירח סיון שנת השלום וסיימתיה בט"ו באב". תחילתה של המלאכה היתה אם כן בשנת שפ"א (1621),

37 על האפשרות שר"ש עדני מוסר כאן על קיומו של דפוס לא נודע של הרי"ף, ראה י. שפיגל, עוד על דפוס הרי"ף שהיו לפני ר' שלמה עדני, עלי ספר, ב', תשל"ו, עמ' 235—236.

38 י. ד. אילן, מהדיר כה"י (הערה 3 לעיל), עמד יפה על הערתו זו של ר"ש עדני, וציננה בהערה 18 למבוא, כפתרון לשאלת זהות האיש המסתתר מאחורי ראשי תיבות אלו. ברם, לענ"ד ספק רב אם אכן זה פתרון של ראשי התיבות. צירוף רה"ת: ד"ת, נמצא תמיד בסיומו של דיבור בו ביקש ר"ב אשכנזי להוכיח דבר מה מתוך דיוק, ובעיקר מתוך דיוק בלשון רש"י או תוספות. כגון בבכורות כ"ב, ע"ב: "...צ"ע דהא הקשו התוס' לעיל גבי ציר זאת הקושי" ותירצו בה תירוץ מרווח ד"ת". לא ברור כלל מה מקום יש להשתמש בביטוי המביע צניעות וענוה, ובפרט כאשר המחבר מעיר על שאלה הצריכה עיון. יתירה מזו: אם הפתרון של ד"ת הוא דעת תלמיד, כי אז מתבקש, לכאורה, שהמחבר יביע את דעתו, ואילו כאן הוא רק עורר שאלה ולא הביע כל דעה. ונלע"ד שהפתרון לר"ת אלו הוא: דוק (1) תשכח. ביטוי זה מופיע לרוב בשיטה מקובצת בסיומם של דיבורים בהם ביקש ר"ב אשכנזי להוכיח דבריו מתוך דיוק בלשון רש"י, תוס' ואחרים. בפרט הוא מצוי בכתובות, שם בולטים הדברים שכתב ר"ב אשכנזי בשם עצמו, להבדיל מציטוט מובאות מדברי הראשונים ואחרים (ראה לדוגמא שטמ"ק לכתובות ו', ע"ב, ד"ה אלא מעתה, וי"א, ע"ב, ד"ה ואמר רב חייא; ב"ק ה', ע"א, ד"ה וכתב הרב שמואל הלוי; ב"מ ב', ע"א, ד"ה גם אפשר). עוד אנו מוצאים ביטוי זה בדברי ר"ב אשכנזי בספר המאמרים והדרשות כ"י (ראה הערה 1 לעיל, ולדוגמא ראה איזכור הביטוי בדפים 10, ב; 13, ב; 16, ב; 28, ב; 33, ב; 79, א; 112, א; של כה"י).

39 מכאן ניתן להביא ראיה נוספת לכך שהתלמוד שעל פיו נדפסה השטמ"ק בש"ס וילנא אינו תלמודו של ר"ב אשכנזי, והוא הדין ביחס לטופסי הגמרא, כ"י ירושלים הנ"ל. הגהה לענין הניקוד הנדון אינה מופיעה לא ב"שיטה מקובצת" הנדפסת, ולא בכ"י ירושלים (4° 35).

40 שתי ההערות הנ"ל שהובאו כאן כדוגמא לדברים משל ר"ש עדני עצמו הנמצאים בכה"י, נשמטו משום מה במהדורה החדשה של "שיטה מקובצת" למסכת תמורה (הערה 3 לעיל), כשם שנשמטו הגהות נוספות שבכה"י.

ור"ש עדני אף מוסר לנו כמה זמן נמשכה מלאכת ההעתקה של ההגהות לזבחים — כרבע מכה"י — כחדשיים ימים. ברור שהמלאכה לא נמשכה יותר מאשר שלוש שנים, שכן במלאכת-שלמה מזכיר ר"ש עדני את חיבורו זה, ובחתימת מלאכת-שלמה נאמר שנסיים בשנת שפ"ד (1624), ומסתבר, איפוא, שבאותה שנה כבר היה קיים "בנין שלמה לחכמת בצלאל".

האם הכיל כ"י ר"ש עדני הגהות למסכתות אחרות
האם כלל חיבור "בנין שלמה לחכמת בצלאל" הגהות על מסכתות אחרות שאינן בכה"י שלפנינו? שאלה זו מתעוררת נוכח העובדה שכה"י קטוע בסופו. כאמור לעיל, מצויה חתימת ר"ש עדני בקולופון שבסוף מסכת נזיר, ואחרי זה כתוב: "וראיתי כי טוב ונעים להדר ולהנעים ולהעתיק הגהות שעל פי ר"ש בסדר זרעים...". ואז באות הגהות לפירוש ר"ש למסכתות פאה, דמאי וכלאים, כאשר מסכת כלאים נקטעת לקראת סיומה, בדף רע"ה, ע"ב, של כה"י אח"כ חסר עד דף רפ"א, ובדף האחרון מצויות הגהות למסכת יומא מדף כ"ו, ע"א. אפשר להניח שבחמשת הדפים החסרים מצוי המשך ההגהות על פירוש הר"ש לזרעים, והחסר ממסכת יומא עד דף כ"ו. אישור מוחלט יש לנו רק לגבי ההגהות על פירוש הר"ש לשביעית — מסכת הבאה אחרי כלאים — שכן במלאכת-שלמה לשביעית ו', ה', כתב הר"ש עדני במפורש: "ועיי' בפ' הר' שמשון ז"ל עם ההגה" שהעתיקתי עליו בספר שקראתי בנין שלמה לחכמת בצלאל"⁴². ביחס לאפשרות שכה"י הכיל הגהות למסכתות נוספות, נשאלת תחילה השאלה: כלום כתב ר"ב אשכנזי עצמו הגהות בתלמודו גם למסכתות אחרות?

מסתבר, אכן, שהתשובה לכך חיובית. דבר זה מוצא אישורו הן במלאכת-שלמה, והן בחיבורים אחרים בהם בא זכרם של הגהות וליקוטי ר"ב אשכנזי בתלמודו. הגהות ר"ב אשכנזי בתלמודו נזכרות גם במלא"ש לסדרים אחרים⁴³. נוסף על

41 דף רע"א, ע"א, של כה"י.

42 עפ"י הנחתו של פרופ' א. א. אורבך ש"יש לשער כי גם במקומות שהוא (= ר"ש עדני) כותב: 'ואני מצאתי מוגה בפ' ר"ש ז"ל מפ' כת"י, או סתם: 'וכתוב בהר' שמשון המוגה', הכונה לספרו של ר' בצלאל אשכנזי" (בעלי התוספות, ירושלים, תשי"ז, עמ' 258), ניתן לשחזר לפחות חלק מהגהות ר"ב אשכנזי על החסר מסדר זרעים.

43 ראה איזכור ההגהות בתלמודו של ר"ב אשכנזי, במקומות הבאים במלאכת-שלמה למשנה: ש ב ת ד', א', ד"ה ובנעורת של פשתן דקה; ה', ד', ד"ה ובכל דבר שתתן לתוך פיה; ח', ג', ד"ה זפת וגופרית; כ', ג', ד"ה אין שורין את הכרשינין; כ"א, ב', ד"ה וחכ"א בין כך ובין כך; עוד נזכרות הגהות ר"ב אשכנזי לשבת במלא"ש לטהרות ד', ה'. ע י ר ו ב ין ב', א', ד"ה כמלא שתי רבקות; ב', ג', ד"ה ומותר להרחיק כל שהוא; ב', ה', ד"ה עוד בלשונו של ר"ע; ח', ו', ד"ה א"כ עשו לו מחיצה; עוד נזכרות הגהות ר"ב אשכנזי לעירובין במלא"ש לכלים ט"ו, א'. פ ס ח י מ ב', ה', ד"ה חלות תודה ורקיקי נזיר; ד', ט', ד"ה ששה דברים עשה חזקיהו מלך יהודה; ו', ב', ד"ה השיב ר' עקיבא; ו', ו', ד"ה שחטו שלא לאוכליו; ז', ד', ד"ה חמשה דברים; ז', ט', ד"ה בפ' ר"ע ז"ל; עוד נזכרות הגהות ר"ב אשכנזי לפסחים במלא"ש לפרה ט', ה' ונדה ה', ב'. ב' ק ל י מ ו', ד', ד"ה ושנים באולם; ב' י צ ה ב', י', ד"ה עגלה של קטן; ג', ו', ד"ה אבל נמנין. ראש השנה ב', ז', ד"ה שכבר קדשוהו לשמים; ג', ב', ד"ה סוף פ' ר"ע ז"ל. ת ע נ י ת ב', י', ד"ה ואם התחילו (הגהת לשון רש"י בעירובין מ"א, ע"א, ד"ה ואם התחילו); ד', ד', ד"ה קרבן עצים.

כך, מרבה הרב חיד"א להביא מהגהותיו וליקוטיו של ר"ב אשכנזי בספריו⁴⁴,

מגילה ד', א', ד"ה הקורא. מועד קטן א', י', ד"ה הציר והצנור וד"ה וכל כבשין. יבמות ג', ז', ד"ה שלשה אחין. כתובות ה', ו', ד"ה הספנים; י"א, ה', ד"ה אבל אם עשו אגרת בקרת; י"ג, ט', ד"ה זה גובה. נדרים ב', ב', ד"ה לשבועה לא אוכל לך; ג', ב', ד"ה היו עמהן אחרים; ד', א', ד"ה חלוק וטלית; ח', ו', ד"ה ר' יוסי; ט', ז', ד"ה הותר האמצעי; י"א, י', ד"ה בוגרת ואביה קיים; נזיר ד', ה', ד"ה רבי אומר; ה', ה', ד"ה ואחד אמר הריני נזיר; עוד נזכרות הגהות ר"ב אשכנזי לנזיר במלא"ש לנגעים ה', ה', גטין ה', ג', ד"ה מנכסים משועבדים; ו', ז', ד"ה כל זמן שאעבור. מכות ג', י"ד, ד"ה ושמתם. שבעות א', ה', ד"ה אמרו לו; ג', ה', ד"ה שבועה שאתן לאיש; ד', ג', ד"ה אמר לעדים; ד', י', ד"ה עד שיהא מתכוין; ד', י"א, ד"ה שבועה שאין אנו יודעין; ד', י"ג, ד"ה יכנה וכן יכנה; ה', ג', ד"ה היו חמשה. עדויות ה', ו', ד"ה ואת מי נידו; ו', א', ד"ה ושנסקל. ובסדר טהרות: כלים א', א', א', ב'; ו', ג'; ז', ג'; ח', ה'; ט', ה'; ט', ו'; ט', ח'; י"א, ג'; י"א, ד'; י"א, ז'; י"א, ח'; י"ב, ג'; י"ג, ב'; י"ג, ד'; י"ג, ז'; י"ד, א'; י"ד, ג'; (2); י"ד, ד'; ט", א'; ט", ד'; ט", ז'; י"ז, ב'; י"ז, י'; י"ז, ח'; י"ז, ט'; י"ז, א'; י"ז, ג'; כ', א'; (2); כ', ב'; כ', ה'; ו', כ"א, א'; כ"ב, ג'; כ"ב, ב'; (3); כ"ג, ב'; כ"ד, ה'; כ"ד, ט'; כ"ד, י'; כ"ה, ט"; כ"ה, ג'; כ"ה, ד'; כ"ה, ב'; כ"ה, א'; כ"ה, ג'; כ"ה, ח'; כ"ה, ט'; כ"ה, ז'; כ"ה, ב'; כ"ה, א'; כ"ה, ח'; כ"ה, ט'; כ"ה, י'; ד"ה כ"ט, א'; כ"ט, ג'; כ"ט, ה'; ל', ב'; ל', ד'; אהלות א', ד'; ב', ג'; ב', ד'; ג', ג'; ג', ד'; ג', ח'; ג', ד'; ב', ה'; ד'; ו', א'; ו', ב'; ז', א'; ז', ג'; ח', ב'; ט', ט"; י', ד"ה ביתר משניות סדר טהרות אין ר"ש עדני מביא מהגהות רבו, וההסבר לכך ניתן במלא"ש לנגעים ח', ו', בהגהה: "...ולא מצאתי מוגה בפ"י משנה זו ע"י הרב בצלאל אשכנזי ז"ל כי לא הגיה ז"ל רק מסכת כלים וקצת פרקים ממסכת אהלות כאשר רמזתי קצת מהגהותיו שם". כדאי לציין שבעצם העובדה שר"ש עדני לא הזכיר בפירושו למסכת שלימה את הגהות רבו בתלמודו, אין כדי להוכיח שלאותה מסכת לא נמצאו הגהות, שהרי בכל מלא"ש ליומא לא הגיה ר"ש עדני במלא"ש עפ"י הגהות ר"ב אשכנזי, ואעפ"כ מכיל כה"י שלו הגהות על יומא, כאמור לעיל, וכן נזכר בפירושו לנגעים י"ד, ט': "ותמהתי שמצאתי מוגה בתלמודו של הרב בצלאל אשכנזי ז"ל שם ביומא...".

44 ראה בספרו פתח-עינים, המציין ל"ליקוטי מהר"ר בצלאל כ"י", במקומות הבאים: פסחים ג', ע"א; ד', ע"א, ועוד הרבה במסכת זו. ראש השנה ב', ע"ב. יומא י"א, ע"א; כ"א, ע"ב. סוכה מ"ט, ע"ב; נ"א, ע"א. מועד קטן י"ב, ע"א; י"ד, ע"א. ביצה ט"ז, ע"א. מגילה ד', ע"א, ועוד הרבה מאד במסכת זו (בדף כ"ה, ע"א, נזכרו "נמוקי רבינו בצלאל"). תענית י"ד, ע"ב, ועוד הרבה במסכת זו. חגיגה י"ג, ע"א; י"ג, ע"ב ("נמוקי ר"ב"), ועוד. גטין ו', ע"ב (בדף ל"ז), ע"א נזכרו "הגהות רבינו בצלאל כ"י"). כמו כן נזכרים "לקוטי רבינו בצלאל בסוטה כ"י דף ל"ה", בפתח עינים לערכין ט"ו, ע"א. כן מזכירו הרב חיד"א בספרו מראית העין סוכה כ"ז, ע"א. תענית י"ג, ע"ב. יבמות ס"ד, ע"א. וכן בספרו מדבר קדמות, מערכת ק', סי' ו' (מליקוטי רבינו בצלאל כ"י למסכת פסחים) ובספרו דבש לפי, אות ק', ערך קב ונקי (כנראה גם כאן הכוונה לפסחים). החיד"א מצטט מהגהות, או ליקוטי רבינו בצלאל, שבכ"י, גם בפירושו פתח-עינים למסכתות סדר קדשים. והנה, השוואת הנוסח שמביא החיד"א עם זה המצוי בכ"י ר"ש עדני, מעוררת ספק אם אמנם השתמש החיד"א בתלמודו של ר"ב אשכנזי, או באחת ההתקנות שנעשו על פיו. יש אמנם שהנוסח הזה כמעט, כגון בפתח-עינים למנחות ק"ח, ע"א (ראה בדף כ"ה, ע"א של כה"י), לערכין ב', ע"א (ראה בדף קע"ב, ע"א של כה"י), ולערכין ו', ע"ב (ראה בדף קע"ד, ע"ב של כה"י). אבל לעומת זאת, הנוסח שבפתח-עינים לערכין ה', ע"ב, אינו זהה לזה המצוי בכה"י (דף קע"ד, ע"א), אלא מתאים יותר למצוי בשטמ"ק הגדפסת בש"ס וילנא, ציון י"ד וט"ז. וכן בערכין ט"ו, ע"א, מובא נוסח השונה מזה שבכה"י (דף קע"ח, ע"ב), והפעם שונה גם מן הגדפס, ציון ד'.

וכן מחברים אחרים⁴⁵. יש, איפוא, מקום לשאלה האם הכיל כה"י הגהות למסכתות אחרות.

תשובה ברורה ומוחלטת לשאלה זו — אין. ברם רמז מסוים ניתן לנו ע"י הר"ש עדני שכתב בפתיחה להקדמת הרמב"ם לסדר טהרות⁴⁶: "...כאשר עשיתי בספר בנין שלמה שהם הגהות על תלמוד סדר קדשים וזולתו". משמע מכאן, שעיקרו של החיבור הוא ההגהות על סדר קדשים, אלא שנוספו גם הגהות לזולתו, וכאן סתם ר"ש עדני ולא פירט. ברור עכ"פ שאין לחשוב שכה"י הכיל הגהות על סדר שלם נוסף. אפשר שמלכתחילה לא כלל החיבור אלא הגהות על סדר קדשים ומסכתות נדרים ונוזיר, שכן התייחס הר"ש עדני מופיעה בסוף מסכת נוזיר, ולכך הכוונה בנאמר: "הגהות על תלמוד סדר קדשים וזולתו". ולאחר מכן, חזר לראש התלמוד והחל להעתיק את הגהות רבו על פירוש ר"ש לסדר זרעים, והמשיך בסדר מועד⁴⁷. אין לדעת אם הספיק ר"ש עדני להעתיק הגהות ממסכתות אחרות מסדר מועד, לבד ממסכת יומא, והגהותיהן של אילו מסכתות העתיק. יתכן גם שביקש להעתיק את ההגהות שבכל תלמודו של רבו, אלא שלא הספיק ונפטר, שכן בשנת שפ"ד — שנה שבה סיים את מלאכת-שלמה, היה בן 70 שנים, וכנראה שלא האריך ימים הרבה יותר⁴⁸.

ועוד עובדה חשובה הראויה לציון: למרות שהגהות ר"ב אשכנזי בתלמודו למסכתות שונות, נזכרות עשרות פעמים במלאכת-שלמה, מכל מקום איזכור "בנין שלמה לחכמת בצלאל" לא נמצא אלא בקשר למסכתות מסדר קדשים ולפירוש הר"ש לזרעים. עובדה זו ללא ספק אומרת דרשני.

הוא הדין ביחס למובא בערכין כ', ע"א, שנוסחו שונה הן מזה שבכה"י (דף קפ"א, ע"א), והן מן הנדפס, ציון י"ג. ובפתח-עינים לתמורה ב', ע"ב, מצטט הרב חיד"א מתוס' כ"י עפ"י לקוטי רבינו בצלאל, ואין דיבור זה מצוי כלל בכ"י ר"ש עדני, אבל מצוי בשטמ"ק שבש"ס וילנא, ציון ט"ו. יצוין שהרב חיד"א התייחס לגמרות הנ"ל שבידו לא כהעתקה של הגהות ר"ב אשכנזי, אלא כמקור. שהרי בפתח-עינים לערכין י"א, ע"א, על התוספות ד"ה מנין לבכורים, הוא כותב: "ואחר זמן רב אנה ה' לידי גמרת ערכין מוגהת מרבינו בצלאל ושם אני מוצא שהגיה בד' התוס' כמו שהגהתי עלץ לבי". כפי שיתברר להלן, הבחין החיד"א היטב בין לקוטי רבינו בצלאל עצמו, לבין לקוטיו עפ"י העתקה מאוחרת. ראה, לדוגמא, דבריו בפתח-עינים לביצה י', ע"ב, ד"ה והנה: "והנה מצאתי בלקוטי מהר"ר בצלאל אשר הבי' מהר"ר אברהם פליף בלקוטיו כ"י...". וראה גם הערה 92 להלן.

45 כר' אברהם הלוי, המביא מליקוטיו על גליון מסכת נדה, ראה הערה 5 לעיל, ומהר"ם בן חביב המביא מהגהותיו על פירוש הר"ש לזרעים, ראה הערה 53 להלן.

46 נדפסה בראש סדר טהרות שבהוצאת ראם, וילנא תרס"ה.

47 עם זאת יש לציין, שכאמור לעיל, מזכיר ר"ש עדני במלא"ש פעמיים את "בנין שלמה לחכמת בצלאל" בקשר עם הגהות ר"ב אשכנזי לפירוש ר"ש לזרעים (דמאי ז', א' ושביעית ו', ה'). יודגש שאיזכורים אלה אינם מופיעים במלא"ש כהגהה מאוחרת (וכאלה יש הרבה בכה"י), שכן בדיקת כ"י ורשה 267 של מלא"ש (עפ"י תצלומו במכון לתצלומי כ"י בירושלים, מס' 11843) מגלה שהדברים מצויים בגוף החיבור (דף 36, ב' ו' 56, ב' של כה"י). לפי זה, שייכות, לכאורה, גם ההגהות על פירוש ר"ש לזרעים ל"בנין שלמה" במקורו.

48 נפטר בשנת שפ"ה (1625), ועכ"פ לא הרבה יותר מאוחר. ראה בערכו, Adeni, Solomon Bar Joshua באנציקלופדיה יודאיקה (באנגלית), כרך 2, עמ' 265. י. לויג-שטיין, דור דור ודורשיו, תל אביב תש"ט (צילום), אות ש', סי' תנ"ז: שפ"ח, אבל איני יודע מה המקור לכך. בספר אוצר הרבנים לרב נ. צ. פרידמן, תל אביב תשל"ו, מס' 18558, נכתב שנפטר בשנת ר"צ, וברור שהוא שיבוש.

מה נדפס עד כה מתוך כ"י ר"ש עדני?

חלקים מתוך כה"י יצאו לאור בזמנים ובמקומות שונים; אכן, גם מה שנדפס לא תמיד נעשה בצורה מתוקנת. להלן נסקור את חלקי כה"י שכבר נדפסו.⁴⁹

1. יומא. החלק אשר נדפס לראשונה מתוך כה"י היה דוקא הדף האחרון שלו, שבו מצויות ההגהות למסכת יומא. פרסום זה נעשה בתוך המאמר בו תואר כה"י לראשונה. במאמרו: "על שטות מקובצות לרבינו בצלאל אשכנזי ז"ל", כותב א. יעלינעק⁵⁰: "בתוך כ"י של מ"ס פה ווינא איש ירא אלהים כה"י עקיבא שלעזיג גער... ראיתי קובץ גדול... כולל שטות מקובצות... והדף האחרון קרוע ומטושטש ובלוי ומצאתי בו קצת שטה מקובצת על מסכת יומא ולמען הציל הפלטה היקרה הזאת משני הזמן אמרתי להוציאה לאור ע"י הדפוס". ההגהות אשר פרסם יעלינעק הן לדפים כ"ו, ע"א—מ, ע"א.

2. כריתות. הראשון אשר הדפיס הגהות למסכת שלמה היה ר' עקיבא שלעזיגער, הנזכר לעיל, שהוציא לאור בוינא תרל"ח (1878): "שיטה מקובצת על מסכת כריתות הוא מעשה ידי אומן האדם הגדול בענקים הרב המוסמך הגאון כמוה"ר בצלאל אשכנזי זצ"ל... נדפס מתוך כתב יד מקנת כספי אשר נכתב ע"י הרב הגאון מהו' שלמה עדני ז"ל תלמידו של בעל המחבר ז"ל". המו"ל הג"ל עשה מלאכתו נאמנה, ומתוך השוואה עם כה"י מתקבל הרושם שהעתקה היא שלמה⁵¹.

3. חולין וסוף מנחות. מדפיסי ש"ס וילנא השתמשו אף הם, כאמור לעיל, בכ"י ר"ש עדני, להשלמת עיקר החסר בכה"י שעל פיו הדפיסו את רוב "שיטה מקובצת" לקדשים. בשנת תרמ"ה יצאה לאור מסכת מנחות ובה נדפסו ההגהות מתוך כה"י דנן לסוף המסכת — מראש דף ק"ו, ע"א, עד דף ק"י, ע"א. בשנה שלאחריה יצאה לאור מסכת חולין ובה נדפסו ההגהות למסכת כולה מתוך כה"י.

מהשוואת הנוסח הנדפס בש"ס וילנא עם זה שבכה"י, מתברר שהרבה הגהות נשמטו בדפוס, הן בהשלמה למנחות, והן בהעתקה השלימה של הגהות מסכת חולין. כך, לדוגמא, נשמטה במנחות ההגהה הראשונה לרש"י בדף ק"ו, ע"א (דף קכ"ד, ע"ב של כה"י): "לחלות וגבי כולה ריקין תניא לעיל מה היא מושחן כמין כי כצ"ל". וכן נשמטו מראי מקומות שציין להם ר"ב אשכנזי בתלמודו, כגון בדף ק"ז, ע"א (דף קכ"ה, ע"א של כה"י): "שם הרי עלי עולה יביא כבש נ"ב תמורה דף כ' ע"א". וכן בחולין נשמטו הגהות כגון זו האחרונה לדף ג', ע"א (דף קכ"ו, ע"א של כה"י), לתד"ה אלא מהכא: "בפרק בתרא דע"ז וההיא כצ"ל", או ההגהה לגמ' בדף ד', ע"ב: "אי משומד לדבר אחר היינו משומד לערלות כצ"ל". וכן

49 הכוונה לחיבורים שמקורם בכה"י דנן אינו מוטל בספק.

50 ראה הערה 15 לעיל.

51 בראש הספר הדפיס המו"ל את הסכמתו של ר' אברהם אשכנזי, הראשון לציון ורבה של ירושלים, שניתנה בשנת תרל"א. הסכמתו של הר"א אשכנזי מובאת גם ע"י מדפיסי ש"ס וילנא, ל"שיטה מקובצת" שהדפיסו הם (ראה בעמ' 64 לעיל ובהערה 23 לעיל). לדמותו ולתולדותיו, ראה הערת המהדיר בספר תולדות חכמי ירושלים, ח"ג, עמ' 283 (ולרשימת הספרים המובאת שם, אשר עליהם הסכים ר"א אשכנזי, יש להוסיף את שני החיבורים הנזכרים כאן), וי. גליס, מגדולי ירושלים, ירושלים תשכ"ז, עמ' נ"ב—נ"ח. וראה: הראשלי"צ הרב י. נסים, במבואו לספר "חוקת הדיינים", ירושלים, תש"ל, עמ' 24—30.

נשמטו מראי מקומות, כגון בדף ט"ז, ע"א (דף קכ"ז, ע"א, של כה"י): "דלמא פרושי קמפרש לה נ"ב תוס' בכורות דף ל"א ע"ב", ועוד הרבה.

4. ר"ש לזרעים. בשנת תשי"ח פרסם הרב י. ל. הכהן מימון את מאמרו: "רבי בצלאל אשכנזי וספריו"⁵², ושם כתב שנמצא ברשותו תצלום "מכתב ידו של רבי בצלאל שהעיר על פירוש הר"ש לזרעים"⁵³, ולדוגמא הדפיס בתוך מאמרו זה את ההגהות על פירוש הר"ש למסכתות פאה ודמאי, וציין: "ומקוה אני להדפיס את הגהותיו של רבי בצלאל על הר"ש על שאר המסכתות במקום אחר". כאן לא דק המחבר, שכן ההגהות על פירוש ר"ש אינן נמשכות בכה"י אלא על מסכת אחת נוספת בלבד, והיא: כלאים, ואף זו נקטעת לקראת סיומה, וכה"י חסר בסופו. אין להניח שבידי המחבר היה המשך ההגהות במקור אחר.

5. גזיר. לראשונה נדפסו מתוך כה"י הגהות למסכת שלימה שלא תחת השם המוטעה: "שיטה מקובצת", ע"י ר' משה יהודה הכהן בלוי, שהו"ל בשנת תשל"ד את "הגהות רבינו בצלאל אשכנזי" על מסכת גזיר⁵⁴. בהקדמתו כותב המהדיר: "רבינו בצלאל רשם בגליון הש"ס שלו הגהות רבות, וכן עשה סימנים נקודות וקוים על התיבות. מן הש"ס הזה העתיק תלמידו רבינו שלמה בן ישועה עדני... את כל ההגהות והסימנים בדייקנות יתירה וטרח הרבה לעמוד על דעת רבו וכונתו בסימנים ובתיקונים ההם". גם הרב בלוי עשה מלאכתו בדקדוק רב, וכך אם אירע פעם שבקטע אחד שבכה"י שולבו הגהות משנים ושלושה עמודים רצופים, דקדק המהדיר ושייך כל הגהה לדף ולעמוד המתאימים⁵⁵, ואם יש במהדורה זו שיבושים, מסתבר שאין הם אלא טעויות דפוס⁵⁶.

6. בכורות ותמורה. לאחרונה ניכרת יוזמה להוצאתם לאור של כל חלקי כה"י, בשלבים, וכבר נדפסו בשנת תשל"ה שני החלקים הראשונים: שיטה מקובצת לבכורות ולתמורה⁵⁷. החידוש החשוב כאן הוא שהפעם לפנינו מהדורה עם מבואות, ביאורים ומראי מקומות.

52 סיני, ספר יובל, ירושלים תשי"ח, עמ' פ"ט—קכ"ה. לפירוש ר"ש לזרעים, מוגה ע"י ר"ב אשכנזי, ראה עמ' ק"ב ואילך.

53 הרב קלמן כהנא, במהדורה המדעית שפרסם למסכת שביעית, תל אביב תשל"ב, כותב בעמ' ג' של ההקדמה, הערה 6: "כת"י זה חשבו הרב מימון בטעות לכתב יד של ר' בצלאל אשכנזי, כ"י זה הינו של ר' שלמה עדני... בסיום ההגהות למסכת גזיר חתום: אני שלמה בר ישועה עדני... לפי זה נכתבו ההגהות ע"י ר' שלמה עדני...". למקרא דברים אלה, עלול להתקבל הרושם כאילו אין כל קשר לכה"י דגן עם ר"ב אשכנזי. אבל למעשה אין לתלות ברב מימון אלא חוסר דיוק בכך שכתב "כתב ידו של רבי בצלאל", בעוד שאין זו אלא העתקה מכתב ידו. הגהות ר"ב אשכנזי על פירוש ר"ש לזרעים נזכרות בפירוש פני-משה למהר"ם בן חביב על ברכות (כ"י), ומתוכו מצטט דוד ששון בקטלוג אהל-ידוד שלו, חלק א, עמ' 106: "עכ"ל הר"ש מוגה מספרים של האר"י והר"ב אשכנזי זלה"ה". ומסתבר, איפוא, שמהר"ם בן חביב השתמש בספר עצמו, ולא בהעתקת ר"ש עדני או העתקה אחרת.

54 הגהות רבינו בצלאל אשכנזי לגזיר, נדפסו בתוך: שיטת הקדמונים על מסכתות גזיר וזבחים ערכין ותמורה, מאת משה י. הכהן בלוי, ניו יורק תשל"ה.

55 ראה מהדורת בלוי הנ"ל, בהגהות לגזיר מ"ו, ע"א, והשווה למצוי בדף רס"ח, ע"ב—רס"ט, ע"א של כ"י ר"ש עדני.

56 כגון בהגהה לדף כ"ב, ע"ב, בגמ', נדפס: "דבעי רמי בר צמא", ואינו אלא "רמי בר חמא", כמובן (דף רס"ד, ע"ב של כה"י).

57 ראה הערה 3 לעיל.

גם במהדורה זו הוכתרו הגהות ר"ב אשכנזי בשם הלא-נכון: "שיטה מקובצת", ובנוסחים השונים של השטמ"ק לקדשים רואה המהדיר מהדורות שונות. אין המהדיר מבסס דעתו זו אלא על העובדה שקיימים שינויים בין שטמ"ק שנדפסה בש"ס וילנא, לבין השטמ"ק בהעתקת הר"ש עדני, ומסקנתו היא (בהקדמתו לבכורות) "שהדבר ברור כי הש"ס למסכתין — וכן על כל סדר קדשים — נכתבו על ש"ס דפוס ויניציאה בכמה מהדורות, ועוד נוכיח בארוכה נקודה זו בס"ד במבוא לש"מ למסכת תמורה". ברם, במבוא למסכת תמורה אין המהדיר מוסיף פרטים חדשים לביסוס קביעתו הנ"ל, אלא חוזר שוב על דבריו האמורים.

המהדיר לא פקפק כלל בייחוסה של השטמ"ק שנדפסה בש"ס וילנא לר"ב אשכנזי. אבל כפי שהוברר לעיל, כ"י ר"ש עדני הוא לבדו מייצג את נוסח הגהותיו של ר"ב אשכנזי בתלמודו (ואף כ"י זה אינו שטמ"ק, כאמור), והנדפס בש"ס וילנא אינו מבוסס אלא בחלקו על הגהותיו של ר"ב אשכנזי. לכן נראה שאין מקום לדבר על מהדורות שונות של שטמ"ק⁵⁸, וגם לא על מהדורות שונות של הגהות ר"ב אשכנזי לקדשים, וכ"י הר"ש עדני הוא שצריך לשמש יסוד להוצאתם לאור של הגהות וליקוטי רבינו בצלאל אשכנזי לקדשים.

כיון שהמהדיר ראה בהעתקת הר"ש עדני רק אחת מבין מספר מהדורות, לא ייחס לכה"י את החשיבות הראויה, ותחת אשר ראוי היה בודאי לקבוע את נוסח כה"י כיסוד הספר, קבע המהדיר, בהדפסת שטמ"ק לבכורות, את הנוסח הנדפס בספר "מזבח כפרה" (ר' להלן) כיסוד לו, התיקונים וההוספות שעל פי כה"י הוכנסו בסוגריים מרובעים, וההגהות המרובות שבכה"י לא שולבו בגוף החיבור, אלא הודפסו כחלק נפרד בסוף הספר, תוך השמטת אותן הגהות שמופיעות בש"ס וילנא (כך עשה המהדיר גם בשטמ"ק לתמורה)⁵⁹.

אבל בעוד אשר טיבו של כ"י ר"ש עדני ברור לחלוטין, ואין כל ספק שמקורו בהגהות וליקוטים שנמצאו בתלמודו של ר"ב אשכנזי, הרי טיבו של "מזבח כפרה" לא ברור די הצורך. כפי שיתבאר להלן, יש אמנם יסוד לחשוב שלצורך הדפסת השטמ"ק ש"מזבח כפרה" השתמש המחבר, ר' יעקב פייתוסקי, בתלמודו של ר"ב אשכנזי, או בהעתקה שנעשתה מתוך תלמודו, אבל הוא לא הדפיס בספרו אלא את ליקוטי הראשונים, בעוד אשר את ההגהות לא הדפיס כלל, וכך חלק חשוב מאוד מ"ספר ההגהות" של ר"ב אשכנזי, הלא הן ההגהות עצמן, לא נדפסו שם. מה טעם היה, איפוא, להדפיס את הגהות ר"ב אשכנזי עפ"י "מזבח כפרה" ולהשלים עפ"י כה"י דגן, ואת ההגהות להדפיס בנפרד, בה בשעה שהכל חיבור אחד שנוסחו המקורי מייצג דווקא בכ"י הר"ש עדני ? !

58 אכן, בשם הגדולים, מערכת גדולים, אות ב', סי' כ"ח, כתב הרב חיד"א שבאה לידו "שיטה מקובצת למצי"ע א כ"י... והוא חומש או שתות משיטה מקובצת מציעא הנדפסת וזה מוכיח כי הרב ז"ל עשה מהדורות וזו ראיתי בכ"י היא מהדורא קמא...". אבל אין להקיש מב"מ לסדר קדשים, ובפרט שכלל לא הוברר שר"ב אשכנזי אכן כתב שטמ"ק לקדשים. ועוד: גם אם ביחס לחיבור שטמ"ק על ב"מ יש מקום לדבר על מהדורות, הרי שביחס להגהותיו של ר"ב אשכנזי על תלמודו, אין זה מתקבל על הדעת שהיו לו מהדורות של הגהות.

59 על שתי הערות שאינן מצויות בדפוס ושמכל מקום נשמטו במהדורה החדשה, ראה הערה 40 לעיל.

"שיטות" והגהות נוספות לקדשים המיוחדות לר"ב אשכנזי

פרט ל"שיטה מקובצת" לקדשים שנדפסה בש"ס וילנא, מצויים מספר חיבורים נוספים לסדר זה, בדפוס ובכ"י, המיוחדים לר"ב אשכנזי. מהם, יש שהוכתרו בשם "שיטה מקובצת", ויש המוגדרים כהגהות וליקוטים לסדר קדשים של ר"ב אשכנזי. 1. מזבח כפרה לר' יעקב פייתוסי, ליורנו תק"ע, שבו הדפיס "שיטה מקובצת" למספר מסכתות מסדר קדשים⁶⁰. קיימת אי בהירות רבה באשר למקורותיו של ר"י פייתוסי בחיבור זה, וכאן המקום להעמיד דברים על דיוקם, במידת האפשר.

בשער הספר נדפס: "מזבח כפרה (נוטריקון: מנחות זבחים בכורות חולין)... שיטה מקובצת לזבחים מתוס' חיצוניות וגילוני תוס' ורבי' פרץ וריב"א זצוק"ל ותוס' טוך וחיידושי רבי' הגדול מהר"ר אברהם טייב זצוק"ל... שניה לה מהגאונים רבי' גרשום מאור הגולה והרא"ש ודעימייתו זצוק"ל ותוס' חיצוניות וגילוני תוס' והיו לאותות ש"מ לבכורות. ובא הכתוב הג' חולין שנעשו על טהרת הקדש לגדול אדונינו הרמב"ן זצוק"ל... ונוסף גם הוא קצת גליונות למס' מנחות...".

שמו של ר"ב אשכנזי לא נזכר, איפוא, בשער הספר, ואף לא מצאנו זכרו בהקדמת המחבר (אף לא בהסכמות הרבנים). מן הראוי להדגיש שבספרו הקודם של ר"י פייתוסי, ברית-יעקב, ליורנו תק"ס, שבו הדפיס, בין היתר, שיטה מקובצת לסוטה, נאמר במפורש בשער הספר: "שיטה מקובצת למסכת סוטה מעשה ר"ב רבינו בצלאל ז"ל". לא כאן המקום לבירור ייחוסה של שטמ"ק ההיא לר"ב אשכנזי, אבל מכל מקום אפשר ללמוד מכאן שכאשר הדפיס ר"י פייתוסי שיטה שהוחזקה על ידו כמיוחדת לר"ב אשכנזי, לא נמנע מלכתוב זאת בספרו. יש לחשוב, איפוא, שאילו סבר גם כאן שהמדובר בשטמ"ק המיוחדת לר"ב אשכנזי, בודאי היה מפרש זאת בשער הספר.

ברור שהשיטה-מקובצת לזבחים, שכאמור בשער הספר כוללת חידושים מר' אברהם טייב, אינה לר"ב אשכנזי, שהרי הרב הנ"ל חי בתונים במאה ה-18, ורוב המובאות בשיטה זו הן ממנו. אמנם, כמה מן הליקוטים בשיטה הנ"ל מתאימים למצוי בכ"י הר"ש עדיני⁶¹, אבל לעומת זאת, ליקוטים רבים אחרים אין להם כל יסוד בכה"י דנן⁶², וזה המצב ביחס לרוב הנדפס בשיטה לזבחים. אין ספק, לכן, שכ"י ר"ש עדני לא שימש לצורך העתקת שיטה זו, ובודאי שהמחבר לא השתמש בתלמודו של ר"ב אשכנזי. עם זאת אפשר בהחלט שהמקור, או אחד המקורות, לשיטה זו,

60 ראה חיים מיכל, אור החיים, ירושלים תשכ"ה (צילום), עמ' 288; א. ל. פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ח"א, ירושלים, תרפ"ט, עמ' 118; א. מ. לונץ, ירושלים, מאסף ספרותי, כרך ט', ירושלים תרע"א, עמ' 73; י"ל הכהן מימון, רבי בצלאל אשכנזי וספריו, סיני, ספר היובל, תשי"ח, עמ' צ'.

61 כגון נוסח ס"י בדף כ"ח, ע"א: נמצא בדף כ"א, ע"ב, של כה"י, וכן שני הדיבורים השייכים לדף כ"ט, ע"א, נמצאים בדף כ"ב, ע"א של כה"י, וכן הדיבור השייך לגמ' דף מ"ה, ע"א, נמצא בדף ל', ע"ב של כה"י.

62 כגון תוס' ר"פ המובא בדף ל"ד, ע"א; ל"ו, ע"א; מ"א, ע"ב; מ"ח, ע"א(2); ג' ע"א; ג' ע"ב(2); ג"א, ע"א; וכן המובא בדף מ"ג, ע"א, מתוס' חיצוניות. ור' הע' 82*.

הכיל בקרבו ליקוטים שמקורם בתלמודו של ר"ב אשכנזי, אבל מכאן ועד ייחוס ה"שיטה" כולה לר"ב אשכנזי, המרחק רב. גם השטמ"ק למנחות, המשתרעת על פני שנים-שלושה עמודים בלבד, ובראשה נדפס: "קצת ליקוטים שמ"כ בגיליון", אין מקורה בר"ב אשכנזי, כפי שעולה מהשוואת הנוסח שנדפס כאן עם המצוי בכ"י ר"ש עדני. לכל היותר אפשר לומר גם כאן, שחלק מן הליקוטים מקורם עשוי להיות בתלמודו של ר"ב אשכנזי. שונים הדברים ביחס למסכת בכורות. השוואת נוסח הליקוטים שבספר מזבח-כפרה עם זה שבכ"י ר"ש עדני, מראה שיש התאמה גדולה למדי ביניהם (ואין טעם לציין לדוגמאות). לעומת זאת, אין ה"שיטה" שבמזבח-כפרה כוללת הגהות כלשהן. דתה, איפוא, שהמחבר השתמש בנוסח הליקוטים שנמצאו בתלמודו של ר"ב אשכנזי, אלא שבמתכוין העתיק מכה"י בו השתמש את הליקוטים בלבד, והשמיט את ההגהות הרבות. בצורתו זו, קרוב אמנם החיבור, כפי שנדפס במזבח-כפרה, ל"שיטה מקובצת" הרגילה, שהיא "אסיפת זקנים" – אוסף חידושי ופירושי הראשונים לתלמוד. קיימת גם אפשרות שר"י פייתוסי לא העתיק בעצמו את ה"שיטה" לבכורות בצורתה זו, היינו תוך השמטת ההגהות, אלא שמישהו אחר עשה זאת לפניו, והוא השתמש באותה העתקה לצורך הדפסת מזבח-כפרה. אף כי, כאמור, קיימת התאמה רבה בין נוסח הליקוטים שבמזבח-כפרה לזה שבכ"י ר"ש עדני, ספק רב אם כ"י זה שימש לצורך הדפסת מזבח-כפרה, שכן במקורות רבים אין סדר הבאת הליקוטים במזבח-כפרה תואם את זה שבכה"י, ואילו נעשה שימוש בכה"י דנו, לא נראה מדוע היה על המחבר לשנות מן הסדר שבו ערך הר"ש עדני את הליקוטים⁶³.

2. פירוש הראב"ד והרא"ש למסכת תמיד, פראג תפ"ה. ספר אחר, שנדפס זמן רב לפני מזבח-כפרה, הוא פירוש הראב"ד והרא"ש לתמיד, שנדפס מתוך כ"י מיוחס לר"ב אשכנזי. בהקדמה לספר, מודיע המו"ל, ר' שלמה ב"ר יהודה לייב מפראג: "זה ספר תולדות אדם גדול בענקים... הוא ניהו פירוש בכמה דברים סתומים ותתומים בסדר קדשים מראשי גולה רבותינו הקדמוני" ה"ה הרגמ"ה והראב"ד והרא"ש... בהיותם ביד הרב המופלא החסיד מוהר"ר יעסל מדובנא רבתא והמה מועתקים בכתיבת ידי רבינו בצלאל ז"ל... והנה אחר מתן דמים ואימורים היו בידי... ואמנם מגדל הוצאות הדפוס כי רבה היא לא היה בידי להעלותם על מזבח הדפוס ואמינא אראה לכם דוגמה ה"ה הספר הלז והוא פי' הראב"ד והרא"ש ז"ל על תמיד ופי' הרא"ש ז"ל על קינים ומידות... ופי' חלק ופי' משוח מלחמה ומרבינו דוד על ד"מ וזה לכם לדוגמה ומתוכו תראו לרוות הצמא... ועוד ידו נטויה... להוציא לאורה יתר הדברים". במאמרו⁶⁴ כותב ר"א אפשטיין, שהפירושים הנזכרים לתמיד של הרא"ש והראב"ד,

63 יצוין עם זאת, שאין להוציא לגמרי מכלל אפשרות את ההשערה שר"י פייתוסי ראה את כ"י ר"ש עדני, אע"פ שחכם זה חי ופעל רוב שנותיו בתוניס הרי בשנת תק"ס (1800) עלה לירושלים, כשבדרכו הוא מדפיס את ספרו ברית יעקב (ליוורנו, תק"ס). כעבור שש שנים יצא בשליחות לצפון אפריקה כשהוא מצויד בהסכמותיהם של חכמי ירושלים לשני ספריו: מזבח-כפרה ומראה-האופנים, אותם הדפיס בליוורנו תק"ע (ראה א. יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 707 ואילך). מסתבר שלפחות את השטמ"ק לבכורות שבמזבח-כפרה הכין ר"י פייתוסי לדפוס בעת שבתו בירושלים, ואותה עת היה עדין כ"י ר"ש עדני שם, ככל הנראה.

64 ראה הערה 29 לעיל, בעמ' 142, והערה 3 שם.

נדפסו בהוצאה הנ"ל עפ"י כ"י של הגהות ר"ב אשכנזי שהגיע לאירופה לפני שנת 1700 ע"י ר' יוסף מדובנא, הידוע גם בשם ר' יוסף פולנא. אבל השוואת הנוסח שנדפס כאן עם נוסח פירוש הראב"ד והרא"ש לתמיד, כפי שנמצא בכ"י ר"ש עדני, מגלה שבידי המדפיסים לא היה הנוסח המקורי של הפירושים הנ"ל אותם העתיק ר"ב אשכנזי על גליון תלמודו⁶⁵, אלא זהו נוסח שמכיל קטעים ודבורים שלימים שאינם מצויים כלל בכ"י ר"ש עדני, וממילא גם לא היו קיימים בגליון תלמודו של ר"ב אשכנזי⁶⁶.

3. הגהות מיוחסות לר"ב אשכנזי, כ"י גינצבורג. באוסף גינצ-בורג אשר במוסקבה מצויות מספר מסכתות מן התלמוד, דפוס ונציאה הראשון, ועל הגליון נרשמו הגהות וליקוטים. להלן תיאור כה"י כפי שנרשם ע"י שניאור זקש בקטלוג שערך לאוסף גינצבורג⁶⁷:

"קובץ תתטו (815), נייר, גמרא תענית מועד קטן דף אחד ממס' סוכה ורוב שקלים ד' וינציאה רפא עם הגהות רבות בגמ' ופרש"י ותוס' ובפ' המשניות להרמב"ם וברא"ש וגם קצת פירושים מיוחסות לר' בצלאל אשכנזי.

קובץ תתטז (816), נייר, מסכתות ר"ה יומא מכות סנהדרין ככל הנ"ל. קובץ תתיו (817), קלף, מסכת בכורות ד' הנ"ל, ובפרק ראשון הגהות בפנים הגמ' וברש"י ותוס' ופירושים מלוקטים מרגמ"ה מתוס' חיצוניות ומגליונות ותוס' הרא"ש, בכ"י".

בקונטרס המפרש השלם, שפרסם א. פריימאן בספר היובל לרב ד. צ. הופמן⁶⁸, חזר המחבר וייחס את כתבי היד המסומנים במספרים 815 ו-816 לר"ב אשכנזי, ואף את כה"י המסומן במס' 817, היינו מסכת בכורות, ציין כמיוחס לר"ב אשכנזי. על דברים אלה חזר המחבר גם במהדורה השניה של קונטרס המפרש השלם⁶⁹. תצלומיהם של שלושת כתבי היד הנ"ל מצויים במכון בן צבי בירושלים⁷⁰, והיה בידי לבדוק אם אכן יש יסוד לייחוסו לר"ב אשכנזי. מביקה ראשונית נתברר מד שאין זה התלמוד המבוקש. ראשונה נמצא שכה"י של בכורות שונה מכה"י של יתר המסכתות, וכפי שציין ש. זקש בקטלוג הנ"ל, אין ההגהות המצויות שם

65 יש גם לציין שכה"י בו השתמש המו"ל דנו, הכיל פירושים אחרים לקדשים וסנהדרין, שאינם מצויים בכ"י ר"ש עדני (ראה בהקדמה שבראש הספר).

66 והרי לדוגמא, קטע אחד מתוך הנוסח הנדפס, ובו מודגשות השורות החסרות בכה"י (דף רמ"ו, ע"ב). בדף ג', ע"ב נדפס: "וערך עלי' עצים מלמד שטען שני גזירן. סידר את מערכה גדולה מקרבה למזרחו של מזבח. ... וי"מ גבילה כמו מחזה אל מחזה. שהיה מציתן את האליות' הם חריות וקיסמין להבעיר את המערכה. עצי תאנה לפי שנתקן בה אדם הראשון לקטורת ליקח ממנו גחלים להכניסם לפנים על המזבח הזהב. ... (כאן באות כעשר שורות נוספות שאינן בכה"י) באומד ה' סאין היה נותן שם עיצם שהיה אומד בדעתו. ...". לבד מן התוספות, יש בנדפס גם שינויי נוסח רבים.

67 הקטלוג נמצא בכ"י והעתקתי מתוך תצלומי שבמכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים, ומספרו: פ' 393.

68 א. פריימאן, קונטרס המפרש השלם, לדוד צבי, ספר היובל לרד"צ הופמן, ברלין, תרע"ד, החלק העברי, עמ' 106—129.

69 ספר היובל לגינצבורג, החלק העברי, ניו יורק תש"י, עמ' שכ"ג, בעמ' של"ד.

70 מספריהם, עפ"י הסדר הנ"ל: 75, 76, 77.

רשומות אלא על פרק ראשון בלבד, והשוואה שטחית של ההגהות עם כ"י ר"ש עדני לבכורות, גילתה מיד שאין שום מקום ליחס מסכת זו לתלמודו של ר"ב אשכנזי, ולא ברור מדוע ראה א. פריימאן ליחס לו כ"י זה. אף את יתר המסכתות, שאינן מסדר קדשים, אין ליחס לתלמודו של ר"ב אשכנזי. זאת נתברר באמצעות השוואת ההגהות שעל גליון מסכת יומא (כ"י 816 ה"ל), עם נוסח ההגהות ליומא המצוי בדף האחרון של כ"י הר"ש עדני, ושפורסמו ע"י א. יעלינעק, כאמור לעיל⁷¹. השוואת כ"י ר"ש עדני עם ההגהות שבכ"י גינצבורג מגלה שיש הגהות המצויות בכ"י גינצבורג ואינן מצויות בכ"י ר"ש עדני⁷², ויש שלהפך — הגהות המצויות בכ"י ר"ש עדני אינן מצויות בכ"י גינצבורג⁷³. אכן, הן במסכת יומא והן במסכתות אחרות ישנן הגהות התואמות את המוגה בכ"י ר"ש עדני⁷⁴, אבל מכך ניתן רק ללמוד שיתכן ואחד המקורות למעתיק ההגהות שעל כ"י גינצבורג היה תלמודו של ר"ב אשכנזי, או שמקור משותף שימש לשניהם, אבל אין ספק שכה"י האמור אינו של ר"ב אשכנזי עצמו.

4. הגהות מיוחדות לר"ב אשכנזי, כ"י הרב מימון. במאמרו ה"ל⁷⁵ על רבי בצלאל אשכנזי וספריו, מסר הרב י. ל. הכהן מימון שבספרייתו מצויות מסכתות זבחים ומנחות דפוס ונציאה, שעל גליונותיהן הערותיו של ר"ב אשכנזי. בדקתי ומצאתי שברשותו של הרב שילה רפאל, נכדו של הרב מימון ז"ל, אין מצויה אלא מסכת זבחים בלבד ה"ל, ואף היא — כך הסתבר לי — אינה חלק מתלמודו של ר"ב אשכנזי. באדיבותו, הראני הרב רפאל את המסכת ה"ל, ועליה רשומות הגהות וקצת ליקוטי ראשונים, בעיקר מרבינו פרץ והריב"א, ויש מספר מקומות בהן פותחת הערה בלשון זו: "לשון הרב ז"ל". גמרא זו, שחסרים מספר דפים בראשה, היא מדפוס ונציאה רפ"ח, בניגוד לגמרות שבהן נמצא כ"י ירושלים⁷⁶, שהן מדפוס ונציאה הראשון, רפ"ב⁷⁷. מספר ההגהות כאן מועט ביחס למצוי בכ"י ר"ש עדני, והשוואה ביניהן מגלה שוב שאין התאמה שתצדיק ייחוסו של כ"י זה לר"ב אשכנזי, הגם שיתכן מאוד שחלק מן ההגהות שבכה"י הזה מקורו ג"כ בתלמודו של ר"ב אשכנזי⁷⁸.

71 ראה הערה 15, וליד הערה 50 לעיל.

72 כגון: בדף ל"ו, ע"א, בגמרא כ"י גינצבורג, הוגה: "היכי משכחת לה אמר רב כהנא" (ולא סתם "רב"), או בדף ל"ו, ע"ב: "בתעווב יתירא קא מיפלגי".

73 כגון בדף ל"ו, ע"ב: "וכן בשלמה הוא אומר חטאנו ועוינו" (במקום "והרשענו"), או בדף ל"ז, ע"א: "בשעה שאני מזכיר שמו. נ"ב ג"א שבחו". וגירסה זו אינה מצויה בכ"י גינצבורג. או בדף ל"ט, ע"א, במשנה: "הסגן מימינו וראש בית אב משמאלו נמחקו מלות הללו", ובכ"י גינצבורג יש הגהה אחרת ולא נמחקו המילים.

74 כגון במלאכת שלמה לתענית ד', ד', ד"ה קרבן עצים, כתב ר"ש עדני: "וראיתי מוגה בתלמודו של ר' בצלאל ז"ל כך היה ר' יהושע דורש" (לעומת מש"כ במשנה: "שונה"), וכך אמנם מוגה גם בכ"י גינצבורג.

75 ראה הע' 52, לעיל.

76 ראה הערה 7 לעיל.

77 על ההבדלים בין הדפוסים, ראה רנ"ג רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשכ"ה, עמ' מ"ג ואילך.

78 וראה, לדוגמא, הערה 31 לעיל. על חוסר הזהות שבין ההגהות שבכ"י זה לבין הנדפס בשטמ"ק שבש"ס וילנא, כבר עמד י. רפאל במאמרו: עלי גליון, שנדפס בסיני, ספר יובל, ירושלים תשי"ח, עמ' תקצ"ה, בעמ' ת"ר (ראה גם להלן בהערה *94). תודתי לרב ש. רפאל על שאיפשר לי לעיין בכה"י שברשותו.

5. הגהות מיוחסות לר"ב אשכנזי, כ"י שוקן. בספריית שוקן בירושלים, מצוי טופס גמרא דפוס ויניציאה (חסר השער), בו נכרכו יחד מסכתות זבחים ומנחות.⁷⁹ גם על טופס זה מצויות הגהות המיוחסות לר"ב אשכנזי. בדיקת כה"י מגלה מיד שאין זה טופס מתלמודו של ר"ב אשכנזי, שכן רק על חלק מן הדפים רשומות הגהות. על מסכת מנחות מצויות הגהות רק לדפים, מ', ע"א—מ"ז, ע"ב, ועוד הגהות ספורות פה ושם, וגם על מסכת זבחים אין הגהות אלא על חלק מן הדפים בלבד, אם כי יותר מאשר למנחות. יחד עם זאת יש בתחלט מקום לומר שרבות מן ההגהות המצויות כאן, מקורן בתלמודו של ר"ב אשכנזי, אם כי לא מכלי ראשון.⁸⁰

6. הגהות למסכת זבחים, כ"י ביה"ס הלאומי בירושלים. בבית הספרים הלאומי בירושלים מצוי טופס גמרא זבחים, דפוס ויניציאה ש"ח⁸¹, ועליו רשומים בכ"י הרבה הגהות וליקוטים מתוס' טור, תוס' ר"פ, תוס' חיצוניות, תוס' ריב"א, רש"י כ"י ועוד. ברישומי ביה"ס הלאומי לא מיוחסות הגהות אלו לר"ב אשכנזי, ואכן רבות מהן אינן תואמות את המצוי בכ"י ר"ש עדני. ברם, חלק ניכר מן ההגהות דומה ואף זהה לנוסח שבכה"י האמור.⁸² לכן יש לומר, אף ביחס לכ"י זה, שמקור חלק מן ההגהות שבו הוא בתלמודו של ר"ב אשכנזי, אם כי שוב, לא דוקא מכלי ראשון.

7. הגהות וחיידושים למסכת זבחים, כ"י אוקספורד. בספריית הבודליאנה באוקספורד מצוי כ"י מאוסף ר"ד אופנהיים (מס' 358), המכיל הגהות וחיידושים למסכת זבחים. בשער שבראש כה"י (נעשה כנראה ע"י הספרן של ר"ד אופנהיים), נאמר: "חיידושים על מסכת זבחים מהמאור הגולה ר"ג⁸²", והוא

79 סימן כה"י הוא: 03468.

80 כך אנו מוצאים שם את ההגהה המצויה בדף ס"ח, ע"א, הנזכרת בהערה 31 לעיל, בשינוי. וכן ההגהה הבאה השייכת לאותו עמוד: "ננעץ הסכין תחת העצם לפי שאין העצם מתפשט לכאן ולכאן כדרך שאר בית השחיטה אלא עומד במקומו וכשהסכין תחת העצם הוא חלדה ולפי זה וכו' כצ"ל" (ראה דף מ"ה, ע"ב של כ"י ר"ש עדני).

81 סימן הספר הוא MS R 296.861.

82 ראה, לדוגמא, ההגהה הנזכרת בהערה 31 לעיל, וכן בדף ק"ה, ע"א: "גי' כאן האריכו התו' והוא בספר יד המדפיסין השמיטו אותו ולפי שהובא במקומות אחרים לא כתבתיו ועיין בתוס' מרובה דף ע"ג א'", ונמצא בלשון זהה כמעט בכ"י ר"ש עדני, דף ס"ו, ע"א, של כה"י, ובשטמ"ק שבדפוס וילנא ליתא.

*82 מספר כה"י הוא: 536 (תצלומו במכון לתצלומי כה"י העבריים בירושלים, מס' 19407). על ייחוסם של החידושים לר"ג העיר נויבאור בקטלוג כה"י העבריים שבספריית הבודליאנה, בתיקון למס' 536 (כרך א', עמ' 1152): "בודאי שההגהות אינן של גרשם ממז"ק". לכך אוסיף שגם בספר קהלת דוד, רשימת אוצר הספרים של ר' דוד אופנהיים, המבורג תקפ"ו, עמ' 312, מס' 781, אין אנו מוצאים אלא: "חיידושי זבחים מועתקים מגליון הש"ס של ר' בצלאל אשכנזי", וכנראה שהכוונה לכ"י זה. עוד ראוי להעיר שב"אחרית דבר" שבסוף ש"ס וילנא כותבים המדפיסים: "אולם למסכת זבחים לא מצאנו פ' רגמ"ה. ורושמי רשימות אמרו שיש פירושו גם למס' זבחים באוצר הספרים אשר באוקספורד. ואנחנו החלנו להעתיקו לנו והנה ראינו כי המה טעו בשמא דגברי. כי המפרש ההוא הוא מביא רבים מרבותינו האחרונים, וטעותם יצא מזה שמצאו כתוב על הספר כ"י שחיברו ר' גרשון אבד"ק מיץ, וחשבו שהוא רבינו גרשם הנ"ל, ובאמת הוא ר' גרשון אשכנזי בעה"מ שו"ת עבודת הגרשוני...". מסתבר שכוונתם של "רושמי רשימות" הנ"ל היתה אמנם לכה"י דנן, אם כי ייחוס תוכנו לר"ג הינו מפוקפק, כאמור.

מירושלים ע"ה תובב, שהיתה כתובה בגליון הגמרא של ה"ה מוהרר בצלאל אשכנזי זלה"ה". כה"י מכיל 16 דפים, ובסופו נמצא: "כלם העתקתי מכתובה ספרדית לכתובה אשכנזית... ד' לחדש אייר שנת כג"ט עלי נהר [=תעג] פה ק"ק פראג יע"א". כה"י קשה מאוד לקריאה, אבל מצאתי שאין ההגהות והחידושים שבו מגיעים אלא עד דף ח', ע"ב, וכך א"א להשוות את הנוסח שבכ"י זה עם נוסחו של כ"י ר"ש עדני, הקטוע בראשו ומתחיל רק בדף כ"א, ע"ב**82.

8. הגהות לסדר קדשים, כ"י שמצוי היה בידי פ. מילר מאמסטרדם. בקטלוג שפרסם פרדריק מילר, מוכר ספרים מאמסטרדם, בשנת 1868, אנו מוצאים שהיו ברשותו טפסי גמרא דפוס ויניציאה רפ"ב, מסכתות בכורות, ערכין, תמורה, כריתות, מעילה, קנים, מדות ותמיד, שמחות, כלה וסופרים, ומשניות סדר קדשים, עם הגהות על הגליון מתוס' ר"פ, תוס' רא"ש, תוס' רגמ"ה, תוס' חיצוניות וגליון, וכן תיקונים בטכסט (כתיבה איטלקית)⁸³. במאמר שפרסם א. מארכס כעבור למעלה מארבעים שנה, הוא כותב⁸⁴: "מוכר הספרים פרדריק מילר מאמסטרדם הציע בשנת 1870 כמה חלקים מסדר קדשים, המהדורה הראשונה של הרצאת בומברג, עם הערות בכ"י, אשר בהתאם לתיאורו אינם יכולים להיות אלא המקור או העתקה של עבודת ר"ב אשכנזי, אע"פ שהוא לא זיהה זאת. ראה Bulletin, p. 61, no. 916" (תרגום חפשי מהמקור באנגלית). לא עלה בידי להשיג את הביוליתין הנ"ל אותו ראה מארכס, אבל מסתבר שהמתואר בו זהה למתואר בקטלוג משנת 1868, כאמור לעיל. בספרו על האוספים היהודיים שבאמריקה ואנגליה, כותב רבינוביץ⁸⁵ ש43 כ"י ו2500 ספרים נרכשו ע"י טמפל עמנואל בניו יורק מאת מוכר הספרים מילר הנ"ל, והועברו לאחר מכן לרשות ספריית אוניברסיטת קולומביה. אפשר היה, איפוא, לחשוב שיתכן ואף טפסי הגמרא הנ"ל הגיעו בדרך זו לספריית קולומביה. ברם, תאריך הרכישה עליו מוסר רבינוביץ הוא 1868, ואילו הביוליתין אותו ראה מארכס הוא כנראה משנת 1870, ואז היו עדין הספרים בידי מילר. מכל מקום פניתי, מפני הספק הקל שהיה לי, לספריית קולומביה, בנסיון לברר שמא בכל אופן הגיעו הטפסים הנ"ל לשם. במענה לפנייתי, נמסר לי שברשות ספריית קולומביה מצויים שני טפסים של גמרא, דפוס ויניציאה, מסכתות בכורות ותמורה, ועליהן הגהות, אבל לא צויין מקורן של גמרות אלו.

9. הגהות למסכתות בכורות ותמורה, כ"י קולומביה. כאמור

**82 עם זאת אעיר שא"א להתעלם מן העובדה שבכ"י זה, ובנוסף השטמ"ק לזבחים שבש"ס וילנא, וכן בטפסי גמ' זבחים הנ"ל, בולט המספר הרב של חידושי הראשונים לעומת מיעוט מספרם בכ"י ר"ש עדני, שם מוצאים אנו בעיקר הגהות. יתכן ובתלמודו של ר"ב אשכנזי היו רשומים הרבה חידושי ראשונים גם על גליון מסכת זבחים, אלא שבתחילת עבודתו לא חשב ר"ש עדני להעלות על ספר אלא את הגהותיו בלבד, ולאחר מכן החל להעתיק גם את חידושי הראשונים שמצא שם (עכ"פ בולטת במיעוט ההבאות מן הראשונים, גם מסכת חולין שמסדר קדשים, וכן גזיר ויומא). יצויין שבחתימת מסכת קנים אנו מוצאים (דף רנ"ד, ע"ב): "נשלמו הגהות ופירושים שעל תלמוד סדר קדשים". אפשר שהפתרון לבעיה זו מצוי בראש כה"י, שאבד.

83 Catalog von Büchern, Handschriften etc., Amsterdam, Frederik Müller, 1868

84 ראה הערה 19 לעיל, בעמ' 269—270.

85 H. M. Rabinowicz, The Jewish Literary Treasures of England and America, New York, 1962, p. 103

מצויות ברשות ספריית קולומביה מסכתות בכורות ותמורה מדפוס ויניציאה הראשון. ועליהן הגהות וליקוטים בכ"י. הזמנתי צילום של מספר עמודים לשם בדיקה⁸⁶, ונתחוויר לי שקיימת קירבה גדולה למדי בין נוסח ההגהות והליקוטים שבכ"י זה לבין הנוסח שבכ"י ר"ש עדני. מכל מקום אף כאן אין לחשוב שהמדובר בטפסי גמרא מן תלמודו של ר"ב אשכנזי, כי בכ"י ר"ש עדני נמצאים הגהות וליקוטים שאינם בכ"י זה⁸⁷.

10. הגהות לסדר קדשים, כ"י שמצוי היה בספריה העירונית בפרנקפורט. במאמרו על כללי התלמוד לר' בצלאל אשכנזי, כותב א. מארכס — אגב שהוא מזכיר טפסי גמרא הנושאים הגהות המיוחסות לר"ב אשכנזי — שראה כמה מסכתות כאלה בספריה העירונית בפרנקפורט ע"נ מיינ⁸⁸. פניתי לספריה הנ"ל, אבל נעניתי שלמרות מאמציהם לא עלה בידם לאתר שום טופס הנושא עליו הגהות העשויות להתייחס לר"ב אשכנזי. מסתבר שטפסים אלו אבדו במלחמת העולם השנייה בחורבן יהדות אירופה.

11. הגהות למשנה סדר טהרות, כ"י בית הספרים הלאומי בירושלים. אף שאין מדובר כאן בהגהות לקדשים, מכל מקום ראוי להזכיר גם כ"י זה, על שום הקשר שלו להגהות ר"ב אשכנזי, כפי שיתבאר להלן. בבית הספרים הלאומי בירושלים מצוי טופס משניות סדר טהרות, דפוס ויניציאה רפ"ח, עם הערות והגהות בכ"י על הקדמת הרמב"ם, על המשנה ועל פירוש הרמב"ם⁸⁹. ברישום הפנימי של מחלקת כתבי היד של ביה"ס הלאומי מצאתי כתוב ביחס לכ"י זה: טהרות (רפ"ח) עם הגהות בכתב ידו של ר' יעקב פיליפ [ממקורביו של ר' בצלאל אשכנזי]. כתיבה אשכנזית, מאה ט"ז—י"ז. על זהותו של המגיה, ר' יעקב פיליפ, עמד ד"ר מ. בניהו — כך שמעתי ממנו — מתוך השוואת כ"י זה עם הגהות כ"י שעל גליון מסכת אחרת (נדה?) שמצויה היתה בזמנו ברשות ביה"ס הלאומי, ושם נמצאה חתימתו. מקום המצאה של מסכת זו כיום, אינו ידוע. יש כנראה קשר בין ר"י פיליפ לבין ר' אברהם פליף הנזכר בדברינו להלן⁹⁰. השוואת נוסח ההגהות שבכ"י זה עם הגהות ר"ב אשכנזי המצוטטות ע"י ר"ש עדני במלאכת-שלמה למשנה טהרות, מגלה שקיימת התאמה מועטת ביותר ביניהן, ואף שיתכן שמגיה כה"י השתמש בהגהות ר"ב אשכנזי, מכל מקום עיקר הגהותיו מבוססות על מקורות אחרים⁹¹. עוד אזכיר את אשר כבר נאמר לעיל, שבמלאכת-

86 מס' כה"י הוא: B 893. INI — Talmud B 20, Vol. 16. תודתי לד"ר יצחק סונא שהשיג עבורי את צילומי מסכת תמורה.

87 בדקתי ביסודיות את דף ו', ע"ב, של מסכת תמורה, ומצאתי שמתוך 32 הגהות וליקוטים על הגמ', פרש"י ותוספות, יש התאמה כמעט מוחלטת ב"28, ורק שלוש הגהות ומובאה אחת מן הגליון שבכ"י ר"ש עדני, אינן מצויות בכה"י דנן. כך, לדוגמא, נמצא בכ"י ר"ש עדני: "אין גורל של שם קובע כצ"ל" (בדפוס: הגורל), ובכ"י קולומביה לא הוגה כך. וכן נמצאת בסוף ההגהות לתוספות שבעמ' זה מובאה מן הגליון שאינה מצויה בכה"י הזה. עם זאת נראה שכ"י זה הוא אחת ההעתקות הטובות של הגהות ר"ב אשכנזי וליקוטיו.

88 ראה מאמרו הנזכר להלן בהערה 95, בעמ' 370.

89 סימונו של טופס זה הוא: R 296.861.2°.

89* עמ' 90.

90 לדוגמא: עד סוף פרק טו של מסכת אהלות, אין המוגה בכה"י מתאים עם הגהות ר"ב אשכנזי הנזכרות במלאכת-שלמה, אלא בשני מקומות בלבד: בפרק א', ב', ובפרק

שלמה לנגעים ח', ו', כתב ר"ש עדני: "לא מצאתי מוגה בפי' משנה זו ע"י הרב בצלאל אשכנזי ז"ל כי לא הגיה ז"ל רק מסכת כלים וקצת פרקים ממסכת אהלות". והנה כה"י הזה כולל הגהות לכל מסכת אהלות, ומגיע עד ראש פרק רביעי של נגעים. ברור, איפוא, שמקור, או מקורות אחרים שימשו בעיקר את מגיה כה"י הגדון,⁹¹ הגם שיתכן שלעיניו היו גם המסכתות עם הגהותיו של ר"ב אשכנזי.

סיכום

לאור כל האמור, ניתן, איפוא, לסכם ולומר שהחיבורים הידועים בשם "שיטה מקובצת" לסדר קדשים, הן אלה שנדפסו והן אלה המצויים בכ"י, נושאים שם זה בטעות. השם "שיטה מקובצת" ניתן להם ע"י מדפיסי הספרים בלבד, בעוד שחכמי ההלכה המאזכרים את דברי ר"ב אשכנזי לסדר קדשים, אינם מצטטים אלא מתוך הגהות, נימוקי, או ליקוטי ר"ב אשכנזי למסכתות סדר קדשים. אין כל אישור לכך שר"ב אשכנזי כלל כתב "שיטה מקובצת" לסדר קדשים. מה שידוע הוא שכתב על גליון תלמודו הגהות לגמרא, פרש"י ותוספות, וכן רשם שם ליקוטים מחידושי הראשונים. תלמידו של ר"ב אשכנזי, ר' שלמה עדני, העתיק, ערך וסידר את הגהות וליקוטי רבו בספר שקרא שמו: "בנין שלמה לחכמת בצלאל", וזה החיבור המצוי בכ"י המוזיאון הבריטי 5014, אשר חלק ממנו, למספר מסכתות, נדפס בזמנים שונים, במשך מאה השנים האחרונות, לרוב תחת השם הלא-נכון: "שיטה מקובצת".

נוכחנו לדעת שבספריות שונות בעולם מצוי מספר רב של מסכתות מסדר קדשים, אשר בהן מצויות הגהות בכ"י המיוחסות לר"ב אשכנזי (ויש להגיה שבספריות נוספות מצויות עוד מסכתות ועליהן הגהות וליקוטים שיש מקום לייחסם, בחלקם, לר"ב אשכנזי). אין אמנם התאמה מלאה בין נוסח ההגהות שבמקורות השונים, והשוואת כל אותם מקורות לנוסח שבכ"י ר"ש עדני, מוכיחה ללא ספק שאין לשייך אף אחת מן המסכתות הנ"ל לתלמודו של ר"ב אשכנזי. עם זאת ברור שהגהות וליקוטי ר"ב אשכנזי היוו אחד המקורות החשובים למגיהים השונים, אלא שאין אפשרות לקבוע אם המגיהים השתמשו בהגהותיו של ר"ב אשכנזי עצמו, או בהעתקה של אותן הגהות, ואפשר גם שמקור משותף שימש הן לר"ב אשכנזי והן למגיהים אחרים.

מסתבר שתלמודו המוגה של ר"ב אשכנזי קנה לו שם בין החכמים, והרבו להגיה על פיו. ברבות הימים, נעשו העתקות של הגהותיו מכלי שני ושלישי, ועדין זהו ההגהות כהגהותיו של ר"ב אשכנזי. ברם, בהעתקות המאוחרות אירעו שני דברים שגרמו לשיבוש הנוסח המקורי והשלם של הגהות ר"ב אשכנזי: א. לא תמיד ייחסו המעתיקים חשיבות להגהה זו או אחרת, וכך נשמטו הגהות רבות. ב. יש שהמעתיקים

ו', ג', הגהה אחת מתאימה בחלקה: י"א, ד', ואילו בשבעה עשר מקומות אין כל התאמה בין ההגהות: א', א'; ו', ג'; ח', ה'; ט', ה'; ט', ו'; ט', ח'; י"א, ג'; י"א, ז'; י"א, ח'; י"ב, ג'; י"ג, ב'; י"ג, ד'; י"ג, ז'; י"ד, א'; י"ד, ג'; י"ד, ד'; ט"ו, ד'. גם השוואת ההגהות להקדמת הרמב"ם לטהרות שבכ"י זה, עם נוסח הקדמת הרמב"ם שנדפסה במהדורת וילנא של המשנה, מגלה שרבות מן ההגהות אין מקורן בתלמודו של ר"ב אשכנזי. שכן במהדורת וילנא נדפסה הקדמת הרמב"ם מתוך ספר מלאכת שלמה, כפי שהוגהה ע"י ר"ב אשכנזי (ראה פתיחת ר"ש עדני שנדפסה בראש ההקדמה), ורבות מן ההגהות שבכ"י הגדון אינן תואמות את נוסח הקדמת הרמב"ם שם.

91 עוד יצויין שעל גליון המסכת הון, מצויים בכ"י ליקוטים לרוב, שעניינם פירוש

השתמשו במקור נוסף לצורך הגהת תלמודם, וכך התווספו להגהות ר"ב אשכנזי הגהות נוספות שיוחסו אף הן אליו, ויש שהמעתיקים הוסיפו גם דברים משל עצמם. בתור דוגמא לסוג זה של העתקה בה שילב המעתיק גם מקורות אחרים, והוסיף משל עצמו, יכולה לשמש עבודתו של ר' אברהם פליף. חכם זה, מתלמידי האר"י ז"ל, היה אחד המעתיקים מתלמודו של ר"ב אשכנזי. אין ידוע אמנם היכן נמצא כה"י כיום, אבל זכרו בא אצל הרב חיד"א, המרבה לצטט ממנו בספרו פתח-עינים – ספר המשמש מקור יחיד לפעמים (בדומה ליתר ספריו), לחיבורים רבים שבכ"י שאבדו ואינם. בספרו זה למגילה ז', ע"ב, ד"ה וראיתי, כותב הרחיד"א: "וראיתי בלקוטי רבינו בצלאל כ"י שהעתיק מהר"א פליף והוסיף ממנו ומרבינו זמנו שכתב בזה וז"ל...". מתוך ליקוטי ר"א פליף, מרבה הרב חיד"א לצטט בספרו הג"ל למסכתות מסדר מועד בלבד⁹², אבל אין ספק שדוגמת ר"א פליף עשו מעתיקים אחרים גם ביחס למסכתות שאינן מסדר מועד, ובכלל זה, כמובן, מסכתות סדר קדשים⁹³.

בצורה זו הלכו ונתייחסו במשך השנים הגהות בכ"י על גבי מסכתות שונות לר"ב אשכנזי, הגם שלא ייצגו את הנוסח השלם והמקורי של הגהותיו, ובדואי שלא היה מקום לראות באותן מסכתות חלק מתלמודו של ר"ב אשכנזי⁹⁴. "שיטה מקובצת"

המשנה. יש שהליקוטים הם מפירוש ר"ש, ויש שצויין שהם מ"פירוש אחר", או כפי שנוזכר עפ"י רוב: "בפ"א". ככל שבדקתי, מקורם של ליקוטים אלה בפירוש רבינו עובדיה מברטנורא למשנה, אבל יש שינויי נוסח לא מעטים, והדברים אמורים גם ביחס לליקוטים מפירוש ר"ש (השוותי לנוסח הגדפס במהדורת ראם, וילנא). כמו כן מצויים שם ליקוטים מפירוש רש"י ומן הגליון.

92 ראה לדוגמא פתח-עינים למועד קטן כ"ח, ע"א; ביצה י', ע"ב, ד"ה והנה; מגילה כ"ב, ע"א; תענית י"א, ע"א; חגיגה ג', ע"א.

93 אין הרב חיד"א מביא מליקוטי ר"א פליף למסכתות מסדר קדשים, ומסתבר שלא היו לו אלא כמה מגמרותיו של ר"א פליף לסדר מועד בלבד. ברם אפשר מאוד שר"א פליף העתיק גם הגהות לסדר קדשים. במסכת כריתות מן כ"י ירושלים הג"ל בהערה 7, אנו מוצאים בסוף המסכת את הדברים הבאים בכ"י: "אמרתי אחכמה והיא רחוקה ממני ממני והיא רחוקה אמרתי אחכמה אני הצעיר אברהם בן החכם כ"מ הר"ר ר' יצחק פליף ז"ל...". אומר אני מעשי למלך לשוני עט סופר מהיר אני אברהם בן הר"ר יצחק פליף...". וכתב אותיות א"ב, פעם כסדרן ופעם בסדר תשר"ק. אין ספק שכה"י הזה שבו מצויה חתימת ר"א פליף, שונה מכה"י של ההגהות והליקוטים שעל גליון המסכת, וברור שר"א פליף לא חתם כאן כמעתיק כה"י. אבל מציאות חתימתו כאן מעידה שהשתמש בטופס זה של הגמרא, ואולי גם ביתר המסכתות של סדר קדשים מן הסדרה הג"ל של כה"י, וזאת לצורך העתקת הגהות וליקוטים לסדר קדשים, כפי שעשה בסדר מועד, כעדותו של החיד"א. הרבה ידיעות עליו – אין, וראה מש"כ י. גליס באנציקלופדיה לתולדות חכמי א"י, ירושלים תשל"ה, עמ' קי"ט.

94 אציין כאן שידיעות מפורשות על זהותם של אנשים שהחזיקו בתלמודו של ר"ב אשכנזי, לא מצאתי אלא ב"מלאכת שלמה" למשנה ברכות א', א', ד"ה משעה שהכהנים, שם כתב ר"ש עדני: "אח"כ מצאתי מוגה בתלמודו של החכם החסיד ועניו כמה"ר מליאל אשכנזי ז"ל שהוא מוגה ע"י הרב בצלאל אשכנזי ז"ל שהיה שלו בתלה". ר' מליאל אשכנזי נזכר עוד במלא"ש לברכות ט', ו', ד"ה ואומר אל תבוז. ראה אודותיו: מ. ד. גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, חלק ב', ירושלים תרצ"ח, עמ' 124. [בדומה לכך היו נפוצים בכמה וכמה כ"י הגהות מבית מדרשו של ר' בצלאל אשכנזי לרמב"ם, ולאחרונה נאספו יחד רשומיהם; ר' ש. ז. הבלין, מבוא למהדורת-צילום של הרמב"ם דפוס בן-שאלתיאל, ירושלים, הוצ' מקור, תשל"ה, הע' 43. וכנראה היו כאלה גם למדרשים. ר' מאמרו של ש. ליברמן הנזכר לעיל, בהע' 1, ועליו יש

שנדפסה בסדר קדשים של ש"ס וילנא וכ"י ירושלים הג"ל, הם, איפוא, שני מקורות של העתקה בלתי שלימה של הגהות ר"ב אשכנזי, הכוללים — נוסף לכך — גם הגהות ממקורות אחרים שאינם מתלמודו של ר"ב אשכנזי. לסיכום, המקורות השונים להגהות ר"ב אשכנזי אינם מייצגים מהדורות שונות, כי אם העתקות בלתי שלימות שנתווספו להן חומר ממקורות אחרים^{94*}. כפי שכבר צויין לעיל, הדרך הבדוקה ביותר לאמת ייחוסן של הגהות אלו ואחרות לר"ב אשכנזי, היא באמצעות השוואתן עם נוסח ההגהות והליקוטים שבספר "בנין שלמה לחכמת בצלאל", או עם הגהות ר"ב אשכנזי לתלמודו הנזכרות ב"מלאכת שלמה" למשנה^{94**}.

דומה שהתמסרותו הרבה של ר"ש עדני לבדיקת הנוסח, וההשפעה שקיבל מרבו, ר"ב אשכנזי, בשאלה זו, הן מן הדברים שאינם צריכים ראיה. ר"ב אשכנזי עצמו, הושפע ללא ספק ע"י רבו הגדול, הרדב"ז, שנודע בגישתו הביקורתית לטכסט,

להוסיף את הספרי והספרא דפוס ויניציה ש"ה/ו — אולי מאותה סדרה עצמה שחלקה האחר בידי ליברמן — עם "הגהות כת"י ירושלמי לחכם אחד מחכמי הספרדים", שהיה בידי הרב משה ליכטשטיין, המו"ל את הספרי עם פירוש "זרע אברהם" לאביו, אברהם יקותיאל ליכטשטיין (דיהרנפורט, תקע"א; ח"ב: ראדויל, תק"פ). הגהות מתוך כ"י זה נדפסו בגוף הספר, ותיאור — קלוש — של כה"י עצמו נמצא בדברי ההקדמה של המו"ל. — הערת העורך.]

^{94*} והשווה עם דברי י. רפאל במאמרו הנזכר בהערה 78 לעיל, שם הניח שר"ב אשכנזי לא ריכז הגהותיו בטופס אחד, אלא רשם הגהותיו על טפסים שונים "תוך כוונה לסדרן במשך הימים ולערכן להעתקה סופית. במסכתות רבות השלים את עבודתו, שנדפסה, לפי מהדורתו האחרונה, ובאחרות לא הספיק כנראה. ה"שיטה מקובצת" על קדשים ספק אם נדפסה לפי כתב-יד שלם וסופי". לפי האמור לעיל, אין להתייחס לשטמ"ק הנדפסת כאל מהדורה בלתי מושלמת אלא כאל העתקה בלתי שלימה של הגהות ר"ב אשכנזי, שנתווספו לה הגהות ממקורות אחרים.

^{94**} ידידי ד"ר ישראל תא-שמע, הפנה תשומת לבי לספר עבודת-ישראל על סדר עבודת יוה"כ לר' ישראל קמחי, אומיר תצ"ו, שם נזכר מספר פעמים פירוש כ"י על סדר קדשים למחבר לא נודע שמו. כך, לדוגמא, מזכיר המחבר בדף קב, א: "וכן מצאתי בס' כ"י נמצא אתי פי' על כל ס' קדשים לא ידעתי אל מי מקדושים כתוב שם במ' תמיד פ"ג וז"ל אות באות". בדקתי ומצאתי שהדברים אותם מצטט המחבר (מפירוש הראב"ד לתמיד) אכן מצויים בכה"י של ר"ש עדני (בדף רמ"ח, ע"ב של כה"י). אין אמנם התאמה של אות באות, אבל אפשר היה לחשוב שמקור הדברים בכה"י דנן. ברם, ברור שלא כן הוא. בהמשך דבריו (דף ק"ג, ע"ב) מצטט שוב ר"י קמחי מכה"י שבידו בשם הראב"ד: "ובתוס' צרפת מקשים דבפ' טרף בקלפי קתני בברייתא דציר דלתות ההיכל לא היה נשמע כי אם ב' תחומי שבת וז"ל דציר דלתות ההיכל לחד ושער הגדול לחד". נוסח זה נמצא מילה במילה גם בפירוש ראב"ד שנדפס בש"ס וילנא. אבל בכ"י ר"ש עדני נפל כאן שיבוש, ושם אנו מוצאים (בדף רמ"ח, ע"ב): "ובתוס' צרפת מקשים דבפ' טרף בקלפי קתני בברייתא דציר דלתות ההיכל לחד ושער הגדול לחד". אין ספק שבשל הכפילות של צירוף המילים: "דציר דלתות ההיכל", נפל שיבוש בהעתקת ר"ש עדני, והוא דילג על מספר מילים. שיבוש זה אינו נמצא אצל ר"י קמחי, וברור על כן שלא השתמש בכה"י דנן. עם זאת, נראה לומר שאף הוא השתמש בהגהות כ"י על מסכתות סדר קדשים שהיו אחת ההעתקות שמקורן בתלמודו של ר"ב אשכנזי. ראה גם הדברים שכתב עפ"י כ"י זה בדף קכ"ב, ע"א, בשם הרא"ש על ערכין כ"א, ע"א (נמצא בכ"י ר"ש עדני בדף קפ"א, ע"א, ובשטמ"ק שבש"ס וילנא נדפס בציון ה'). ומענין שבהמשך דבריו על אותו ענין, בדף קכ"ג, ע"ב, הוא כותב: "ומצאתי בכ"י להגאון בצלאל אשכנזי ז"ל וז"ל...". והדברים מצויים בכ"י ר"ש עדני, שם, ונעדרים משטמ"ק שבש"ס וילנא. אפשר שהמדובר באותו כ"י, אלא שכאן היה מצוין בכה"י מקורה של ההגהה.

בוהירותו הרבה בהגהתו ובחירתו לנוסח מדויק⁹⁵. גישתו ושיטתו של הרדב"ז בביקורת הטכסט, עולות גם מתוך רבות מתשובותיו⁹⁶, ברם לא ידוע על עבודה שיטתית שלו בהגהת התלמוד.

תלמידו של הרדב"ז, ר"ב אשכנזי, מתוך שעמד על החשיבות הרבה שבבדיקת נוסח הטכסט, הגיה הרבה בתלמודו בעזרת כתבי יד שהיו לו לתלמוד, לפירוש רש"י ולתוספות, והוסיף על גליון תלמודו מחידושי הראשונים עפ"י כ"י שמצויים היו ברשותו. מסתבר שבדעתו של ר"ב אשכנזי לא היה לערוך את ההגהות והליקוטים שרשם בתלמודו בצורת ספר, אלא עסק בכך תוך כדי עיסוקו הספרותי העיקרי בכתיבת ה"שיטה מקובצת" לתלמוד. דומני שניתן לומר על הגהות ר"ב אשכנזי את אשר נאמר על הגהות מהרש"ל לתלמוד, שאף הן נכתבו, ברובן, על גליון התלמוד, מהדורת בומברג, שבו הוא למד: "...מה שחיבר סביב הששה סדרים שלא כיון להעלותו בספר רק צאנה וראינה בבנותו ציונים ומעברות לילך אל מחוז ספרו הגדול ים של שלמה"⁹⁷.

ר' שלמה עדני, תלמידו של ר"ב אשכנזי, לא הסתפק בעיסוק זה כענין אגב, אלא הקדיש לו את מיטב שנותיו, ואף ערך את הדברים בצורת ספר. את ספרו "דברי אמת", הקדיש לפירוש מילות המקרא, ובו הרבה לעסוק בבדיקת נוסח המסורה⁹⁸. את ספרו "מלאכת שלמה", שהוא חיבורו העיקרי, הקדיש לפירוש המשנה ולבירור נוסחה, ובאחרית ימיו הספיק גם להעלות על ספר "בנין שלמה לחכמת בצלאל", חלק חשוב מהגהות וליקוטי רבו על התלמוד.

אפשר, איפוא, לומר, שבמסגרת ספרות ה"הגהות", מקומו של רבינו שלמה עדני, ללא ספק, בשורה הראשונה של המחברים⁹⁹, בלא לגרוע, כמובן, מגדלותו כפרשן המקרא והמשנה.

אסיים בהערה לשמו של ספר "בנין שלמה לחכמת בצלאל". המחצית השניה של שמו של החיבור דנו, דומה לשמו של חיבור אחר הקשור בהגהות התלמוד, הלא הוא "חכמת שלמה" למהרש"ל, שנדפס ארבעים שנה קודם כתיבת החיבור שלפנינו. בהקדמה ל"חכמת שלמה" כותב המו"ל, ר' שמואל ב"ר יצחק פיהם: "...וזה הדרך טוב אשר בחר לו להגיה גמרא רש"י תוספות לקיים פסוק ואל תשכן באהליך עולה. און וחקר ותקן תלי תלי הלכות על כל קוץ וקוץ כל מסכתא כאשר למדה בישיבתו עם תלמידים וחברים המקשיבים לקולו... וזה מעשהו הגדול אשר עשה לא הניח מלהשיג גמרות רש"י ותוספות של קלף ישנים ועל פיהם ועל פי הפוסקים רב אלפס והרמב"ם סמ"ג ובעל הטורים ובעל הערוך ושאלות ותשובות ראשונים ואחרונים בעקבותיהם דרך והגיה כל מעוות התקין... ועל שם זה קראנו

I. M. Goldman, *The Life and Times of Rabbi David Zimra*, New York 1970, p. 29–32. בקשר לשיטתו של ר"ב אשכנזי בביקורת הטכסט, ראה א. מארכס, כללי התלמוד לר' בצלאל אשכנזי, לדוד צבי, ספר היוכל לרד"צ הופמן, החלק הלועזי, ברלין 1914, עמ' 370–369.

96 ראה, לדוגמא, שו"ת הרדב"ז, ח"א, סי' רצה, וח"ה, סי' שני אלפים ס"ח.

97 מתוך הקדמת בניו של המהרש"ל ל"חכמת שלמה", נדפסה בראש הספר בדפוס ראשון, קראקא ש"מ"א.

98 ראה הערה 27 לעיל.

99 על ספרות ה"הגהות", ראה דברי הרב ש"ז הבלין באנציקלופדיה יודאיקה (באנגלית), כרך 7, 1104 ואילך.

שם הספר חכמת שלמה וידוע תדעו שהגמרו' של הגאון הנ"ל אשר מהם העתקנו אלו ההגהות היו רובן דפוס בומברגי ראשון... דברים אלו יכולים להיאמר גם, בשינוי השם, על מלאכתו של ר"ב אשכנזי. אף המהרש"ל לא קרא שם חיבורו: "חכמת שלמה", והשם ניתן לחיבור ע"י מעתיק ההגהות מתוך הגמרות שבתן למד. אפשר שר"ש עדני עשה כמעשה ההוא, וקרא להגהות שהעתיק מתוך תלמודו של רבו בשם "חכמת בצלאל", והוסיף לכך גם את שמו — "בנין שלמה", כעדות לטיב המעשה אשר הוא עצמו עשה בהעתקת ההגהות ועריכתן, כמבואר בדברינו לעיל. אבל יש כאן גם דבר מה נוסף. בשמו של החיבור משתקפת דמותו האצילה, צניעותו ומידת ענוותנותו של ר' שלמה עדני. בהקדמה ל"מלאכת שלמה" על המשנה, כתב ר"ש עדני: "הכי קראתי שמו של ספר זה מלאכת שלמה גם כי כן היא כשמה מלאכה היא ואינה חכמה. רק נושא וטוען ספרים כבהמה". בצניעותו, לא ראה ר"ש עדני בפירושו הגדול אלא "מלאכה", להבדיל מ"חכמה". לעומת זאת, כשביקש להכתיר את הגהות רבו בשם, ראה בהם דברי "חכמה", ונתן לכך ביטוי בשמו של החיבור: יסודו הוא בחכמת בצלאל, ואילו כל אשר עשה הוא לא היה אלא בנין.

[לאחר שנשלמה הדפסתו של מאמר זה, יצאה לאור "שיטה מקובצת" גם למסכת ערכין, במהדורת י.ד. אילן, הנ"ל בהע' 3. עתה עמד המהדיר על זיתוי כה"י כ"בנין שלמה לחכמת בצלאל", ואעפ"כ לא נמנע, גם הפעם, מלהכתיר את החיבור שבכה"י בשם הלא-נכון: "שיטה מקובצת". במבואו אף חוזר הוא על הנחתו ששטמ"ק על סדר קדשים נכתבה בשתי מהדורות. דברי לעיל, ביחס לשיטה בה נקט המהדיר בהדפסת ההגהות והליקוטים לבכורות ותמורה, אמורים גם ביחס להדפסת ההגהות והליקוטים לערכין. עוד חוזר כאן המהדיר וכותב — גם ביחס למסכת זו — שהוברר לו בדאות כי ההגהות והליקוטים שבכ"י ירושלים (36 4°), הם המקור לשטמ"ק שנדפסה בש"ס וילנא. המהדיר עצמו עמד על כך ש"בכ"מ לא דייקו המעתיקים והשמיטו קטעים והגהות" (הע' 4 במבואו), אבל בעוד אשר אי-התאמות מסוג זה ניתן להסביר בהשמטת המעתיקים, מה ההסבר לתוספת ליקוטים, ושוגי בהגהות? לדוגמא: בדף ב', ע"א, ציון ב', מובא קטע בשם תוס'. באותו דף שבכ"י ירושלים לא נמצא כל זה, אלא רק ציון לתו' מנחות דף צ"ג. וכן: בדף י"א, ע"א, ציון ב', נדפס: "...ותיבות הוא דעבידא גמחק", ובכ"י ירושלים לא נמחקה אלא תיבת דעבידא. וכן: בגמ' דף י"ז, ע"ב, נדפס: "וחדא למעוטי מצורע", ובשטמ"ק, ציון א', הוגה: "וחדא אמצורע", ואילו בכ"י ירושלים אין שום הגהה כזו. אי-התאמות מסוג זה, מלמדות שוב שלא כ"י ירושלים שימש יסוד להדפסת השטמ"ק לסדר קדשים בש"ס וילנא, אם כי יש התאמה גדולה למדי בין נוסח כה"י לנוסח הנדפס].